

स. प्र. सं. ठाण

विषय

निबंध

सं. नं.

३०७

कादंबरी

कादंबरी

रा.

भि.

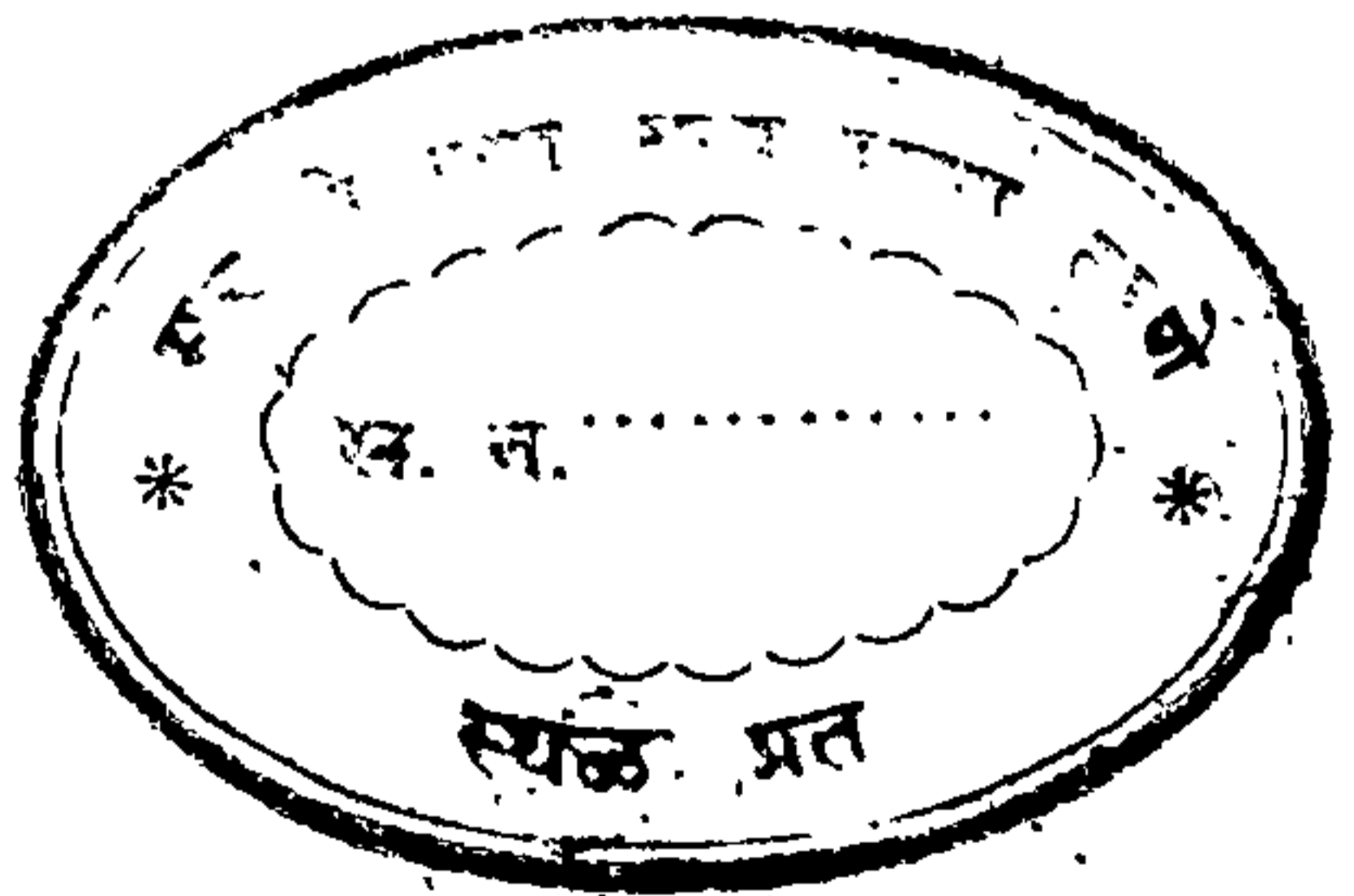
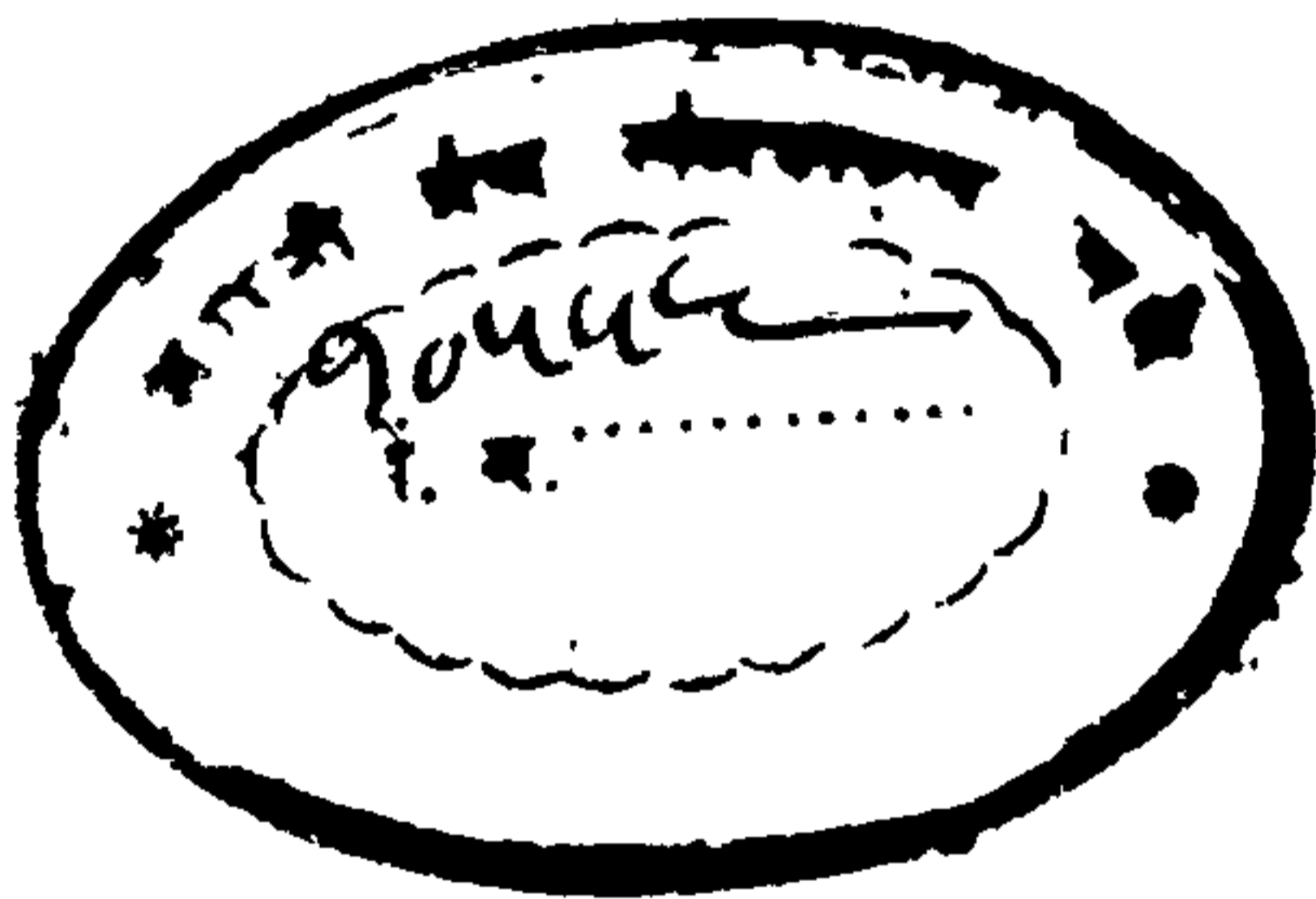
जा

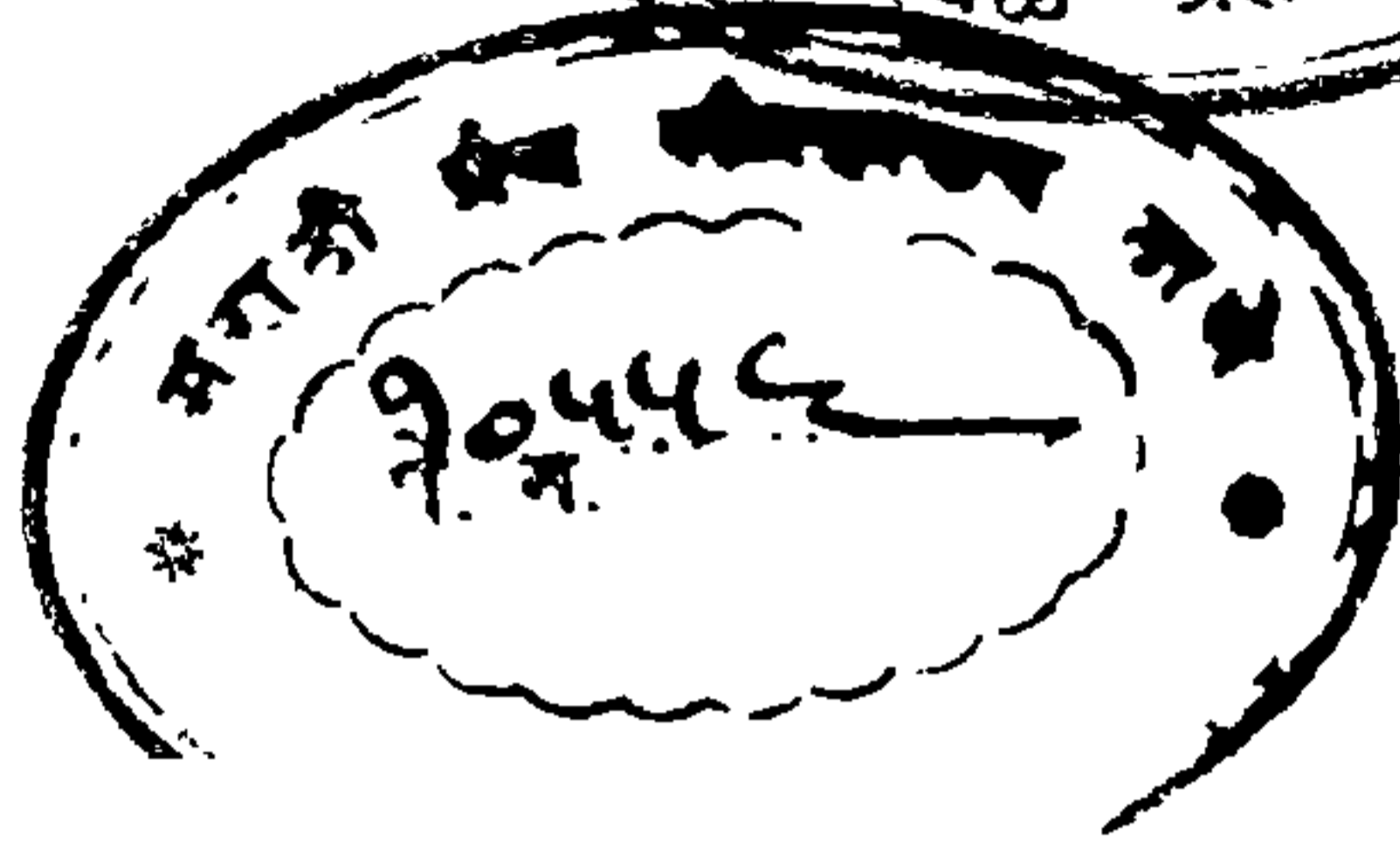
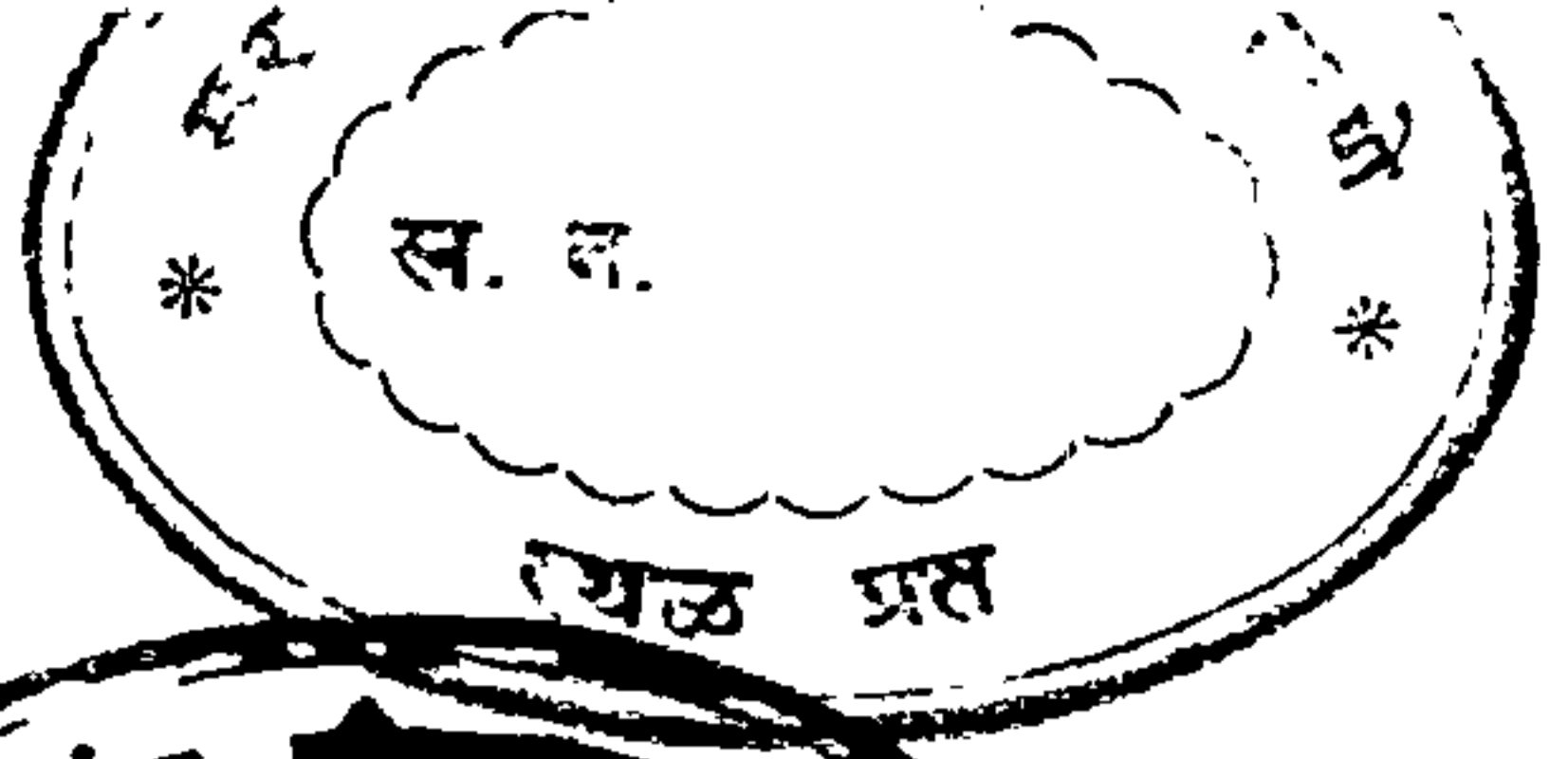
शी

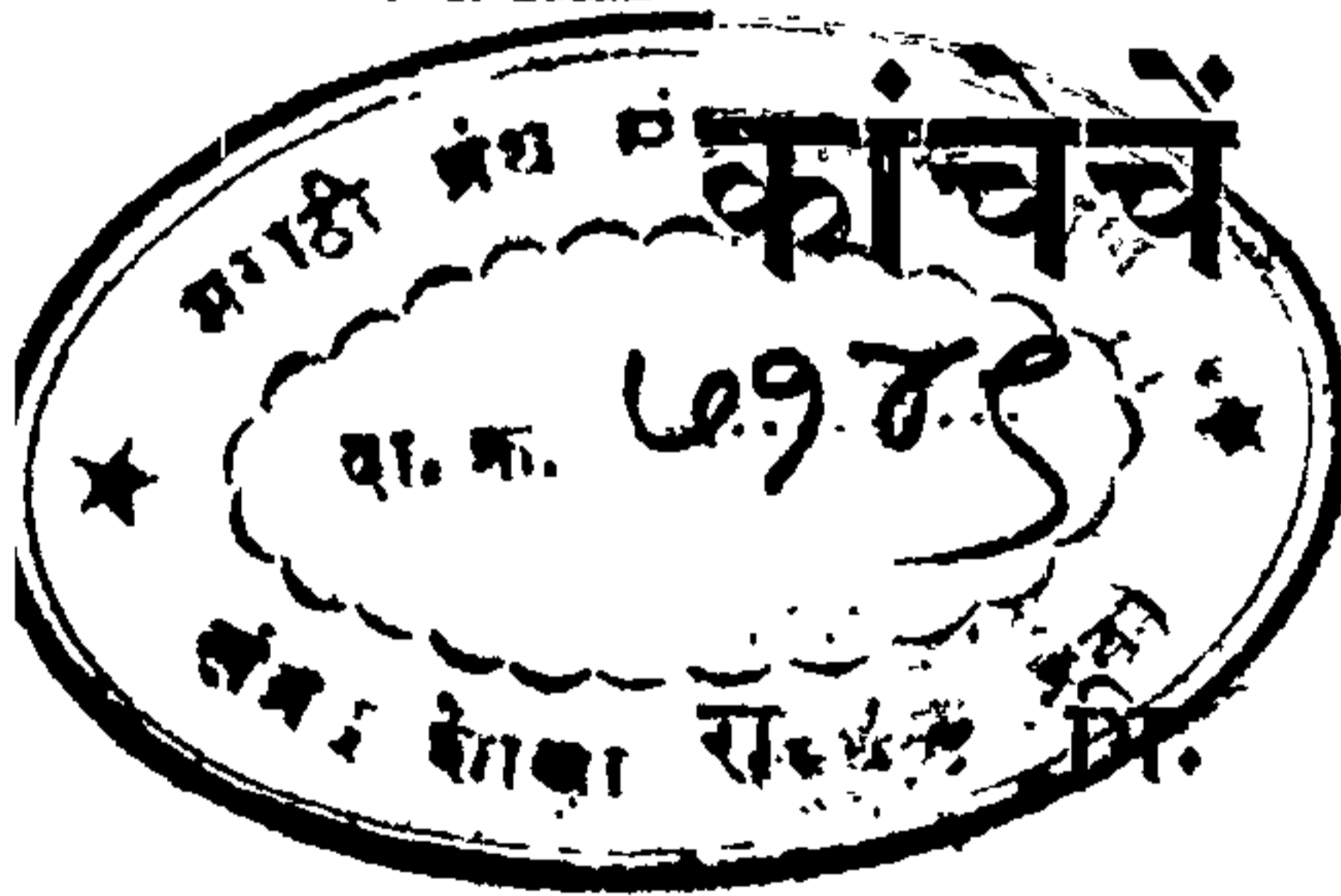
REFBK-0007149

श न, मुं ष र्क १४.

REFBK-0007149

कवच

जो शी

किंमत दोन रुपये

अभिनव प्रकाशन, मुंबई १४.

जून १९४९

प्रकाशक : वामन विष्णु भट, अभिनव प्रकाशन,
२२/३ अहमद सेलर बिल्डिंग, नायगांव, मुंबई १४.

मुद्रक : वासुदेव विष्णु भट, "फेमस प्रिंटेर्स"
१२ त्रिभुवन रोड, मुंबई ४.

माझ्या कथांचा हा पहिला संग्रह प्रसिद्ध होत असतांना ज्यांनी मला कथा लेखनाच्या कामी आरंभी उत्तेजन दिले त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण होणे साहजिक आहे. त्यांत पहिल्या प्रथम श्री. गं. दे. खानोलकर यांचा उल्लेख करायला हवा. 'प्रतिभे' चे संपादक असतांना, माझ्या अर्धकच्च्या गोष्टींना 'प्रतिभे'त स्थान देऊन त्यांनीच मला लिहिते केले.

पुढे मी ज्या कथा लिहिल्या त्यापैकी बऱ्याच श्री. प्रभाकर पाध्ये "धनुर्धारी" चे आणि कांहीं दिवस "यशवंत" चे संपादक असतांना त्यांच्या प्रोत्साहनामुळे आणि त्यांच्यासाठीच लिहिल्या. त्यांचे आणि हा संग्रह आतां प्रसिद्ध होत आहे त्यांचेहि सर्व श्रेय त्यांनाच आहे. माझ्या एकंदर लेखन-कार्यांतच त्यांचे मला जे साहाय्य झाले आहे त्याचा औपचारिक शब्दांत उच्चार करणे आमच्या गेल्या पंधरा वर्षांच्या स्नेहाला शोभणार नाही, आणि त्यांना किंवा मलाहि ते प्रशस्त वाटणार नाही.

पुस्तक प्रकाशनाचा मार्ग एकंदरीत खडबडीतच. त्यावरचा माझा प्रवास सरळ आणि सुखावह केल्याबद्दल 'अभिनव प्रकाशन'चे श्री. वामनराव भट यांचा मी ऋणी आहे.

माझ्या कथासंग्रहाच्या प्रकाशनाच्या कामी श्री. अनंत काणेकर यांनी पहिल्यापासून मला जे आस्थापूर्वक साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे.

चित्रकार श्री. गोडसे यांनी आपल्या इतर कामांच्या गर्दातून वेळ काढून वेष्टनाचे काम निकडीने करून दिले नसते तर हा संग्रह यावेळीं प्रसिद्ध झाला असता की नाही याची मला शंकाच आहे. त्यांनी दाखविलेल्या या आपुलकीबद्दल मी त्यांचाहि ऋणी आहे.

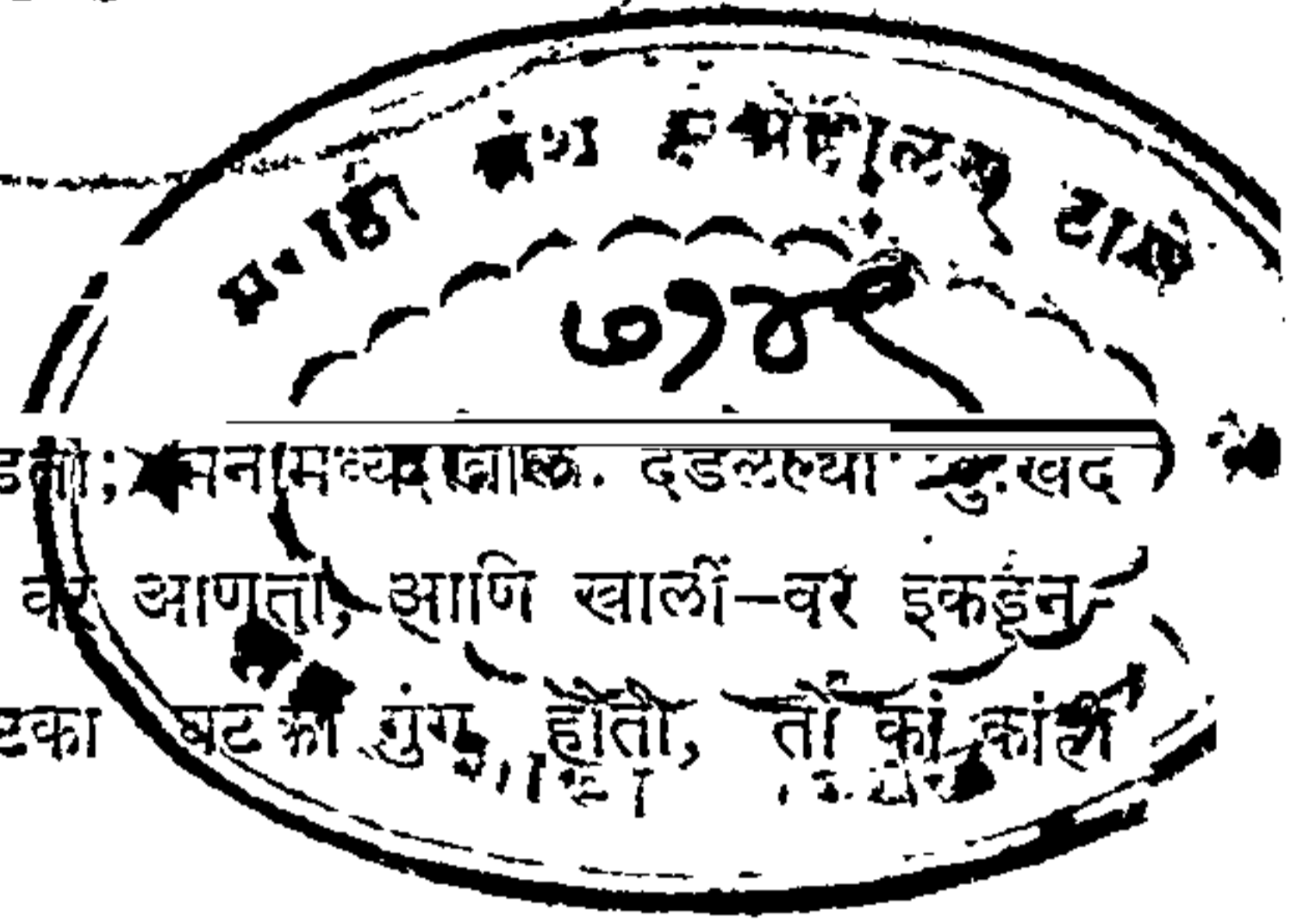
अनुक्रम

- १ उध्वस्तं स्मारकं
- २ उलळती लाट
- ३ नगरीचें चित्र
- ४ राजम्
- ५ क्रिकेट, क्रिकेट !
- ६ आंठ
- ७ निरुद्देश प्रवास
- ८ गोनी
- ९ सजावरून
- १० किरमिजी आंठ
- ११ नवी नवरी
- १२ कांचेचें कवच

उध्वस्त स्मारकें :

विचार केला म्हणजे प्रश्न पडतो; मनामध्यद्वारे दडल्या खु.खद आठवणी मनुष्य पुन्हां पुन्हां ओढून वर आणतो, आणि खाली-वर इकडे-तिकडे त्यांना न्याहाळण्यांत घटका घटका गुंगू, हौतौ, तौ कां कांही कळत नाही.

डोहाच्या अंधारांत दृष्टिआड वावरणाऱ्या माशांना आमिष घालून उजेडांत आणण्यांत आणि त्यांच्याकडे पाहण्यांत माणसाला गंमत वाटते तसाच तर हा प्रकार नाही ?

जिथून त्याला टोकर मिळाली होती तिकडेच तो निघाला होता. त्याला जर कुणी विचारलें असतें कीं, 'तूं तिकडे कां जातो आहेस ?' तर तो गडबडला असता आणि तसाच चालूं लागला असता. आतां त्याला कुणी विचारलें नाही ही गोष्ट वेगळी. तो आपला त्रिमिष्टासारखा बालला होता पांच पावलांवर नजर रोखून. गेल्या दहावारा वर्षांत त्या मोहळ्याचा सगळा मुखडा बदलून गेला होता हें देखील त्याच्या लक्षांत आलें नाही. पूर्वी ज्या रस्त्यांत ढोपरभर धूळ असे तिथें आतां वाळू चरचर वाजत होती. वाजूचा नाला बुजवल्यामुळें रस्ता रुंद झाला होता. सुभानखांच्या देवडीवर पंधरा चाऊस असत तिथें एकरूच होता. हैबतरावांच्या आवाराला नवीन फाटक पाडलें होतें. कुठें जुनीं झाल्यामुळें तर कुठें आरायश-बल्याच्या निमित्तानें घरांना खिडारें पडून त्यांचीं अंतरंगें वाऱ्या-पावसाच्या मान्यांत उधडीं पडलीं होती. आणि या तिन्हीसांजच्या वेळीं ज्या दाराखिडक्यांतून

कांचेचें कवच

तेलाच्या दिव्यांच्या तांबूस पिवळट प्रकाशाचे चौकोन दिसायचे त्या दारा-
खिडक्यांच्या ठिकाणीं अंधाराचीं ठिगळें दिसत होतीं.

अवघडशास्त्र्यांच्या घराच्या अलीकडे तिप्पणाच्या घराला वळसा
घालून तो नेमका त्रिभुवन स्वामींच्या मठाच्या दारांत येऊन उभा राहिला.
आवाराच्या भिंतीवरून पलीकडे राजेंद्रावांच्या वाज्याकडे—जिथें त्याच्या
माणुसकीच्या चिंध्या उडाल्या त्या ठिकाणाकडे—त्याची सहजच नजर गेली.
वाडा कुठें होता पण तिथें ? गाडीचें चाक्र जाऊन उभेंच्या उभें कापलेल्या
एकाद्या वारूळाची भोंकें—बिळें उघडीं पडलेलीं दिसावीं तशीं कांहीं
छिन्नविच्छिन्न दालनें, आडव्या उभ्या तुळ्या आणि खांब दिसले त्याला.
अंधार अगदीं सरसावत होता. समोर वरच्या मजल्याची एक भिंत निमुळती
होत गेली होती. तिच्यांतल्या दाराची झडपें जाऊन भगदाड तेवढें राहिलें
होतें चौकोनी. आणि उदास डोळ्यांतून विषण्ण अंतःकरण दिसावें तशी त्या
चौकोनांतून आकाशाची धुरकट—करडी पोकळी दिसत होती.

ती भिंत कोणत्या खोलीची हें लक्षांत येऊन तो थोडासा चरकला.
आणि एक उसासा टाकून मठाच्या आवारांत शिरला. सामसूमच होतें.
पूर्वीसारखे लोक जमत नसावेत गुरुवारीं ! अंगणांतून जातांना त्याच्या
पायाखालीं पाचोळा केवढ्यांदा सळसळला ! सभामंडपांत दहापांच माणसें
गोळा झालेलीं होतीं. गाभाऱ्याच्या दाराशीं, दिव्याच्या कोनाज्याखालीं अंधा-
रांत जाऊन तो बसला. गाभाऱ्यांतून सभामंडपांत येणाऱ्या उजेडांत एका
खांबाला टेकून बसलेली ती त्याला दिसली. ती तिथें असेल असें त्याला
वाटलें नव्हतें. खरें म्हणजे त्यानें विचारच केला नव्हता.

तीच जागा, वसण्याची तीच ठव—डावी मांडी उभी, उजवी
आडवी—तिच्या रूपाचा रेखीवपणा, हुकमीपणा, करारीपणा तसाच होता.

पण डोळ्यांत शुष्कपणा आला होता, त्यांच्या कडा काळवंडल्या होत्या; गाल सैल झाले होते !

सांधलीशी वाटलेली शिवण तुटून जखम परत उघडी पडावी तसे त्याला झाले. खोल दडलेला संताप, उद्वेग आणि स्वतःबद्दलचा तिरस्कार यांची त्याच्या मनांत जोराची उसळी येऊन गेली. तो तिला दिसत नव्हता पण तिच्यावर मात्र त्याची नजर खिळली होती.

आंतून झांगट आणि घंटा ऐकू येऊ लागल्या. थोड्या वेळाने आरती बाहेर आली. पुजारी पहिल्याने तिच्याकडे गेला. नंतर इतरांकडे. परततांना त्याच्याकडे लक्ष गेले. त्याने त्याच्याही पुढे आरती धरली. डोळ्यावर उजेड पडलेला जाणवून तो थरकला. त्याने आरती घेण्यासाठी तोंड वर केले. तिथे कुणीतरी अंधारांत बसले आहे हे तिला दिसत होते. पण कोण ते ओळखत नव्हते. त्याच्या तोंडावर आरतीचा उजेड पडल्याबरोबर ती दचकली.

दोघांची दृष्टादृष्ट झाली, तिच्या चेहऱ्यावर ओळख पटल्याची चल-विचल झालीसे त्याला वाटले. मागल्या सर्व गोष्टी त्याच्या मनांत उभ्या राहिल्या. आपला असा कडेलोट करून तिने काय साधले ? सूडाचे समाधान ? पण ते तरी लाभले असेल काय ? ती कदाचित् आपल्याला बोलवून घेईल अशी शंका येऊन तो ताबडतोब उठला. त्याला तिच्याशी बोलायला नको होते. तो देवळाच्या मागच्या बाजूला, एका कोपऱ्यांत, जिथे तेलुगु पंतुलूची शाळा भरत असे तिथे गेला. तिथले छप्पर ढांसळले होते आणि वाघळांची उग्र घाण येत होती. तो बाहेर पडून वाटेला लागला.

*

*

*

बारा वर्षापूर्वी, अशाच एका गुरुवारी, याच मठांत, ती आज बसली होती तशीच, तिथेच, बसली होती. आरती झाल्यावर तो गाभान्याबाहेर

कांचेचें कवच

पडला. आणि पहिल्यानें त्यानें तिच्याकडे आरती नेली. तिनें आपल्या सोवतिणीला विचारलें, “वेंकाम्मा, आज हा कोण नवा ?”

“क्रिष्टाचार्यन् मगा. शीनू-श्रीनिवासा नमूवर्गीच्याग पूजा साडतानऽ” तिचा कांहीं विचार झालासा दिसला थोड्या वेळानें ती आपल्या भावजयीला म्हणते, “पद्मा, आपले जयाचारे म्हातारे झालेत नाहीं ! आणखी बीमार पडतेत. त्यानूटा गांवाला धाडून देऊंत. शिन्नु करल पुजा-पुराण आपल्या वाज्यांत. काय ?”

पद्माला ठाऊक होतें कीं तुळशीनें आपल्याला विचारलें तें उगीच-दाक्षिण्य म्हणून. तिच्या मनांत गोष्ट आली कीं ती व्हायचीच. तेव्हां तिनें आपली उंच मान किंचित् कलती करून, आणि लांब पापण्यांनीं झांकलेले डोळे फिरवून संमति दाखविली.

शिन्नु वाज्यांत आला.

त्या प्रचंड वाज्यामध्ये घरचीं माणसें काय तीं तीन. दोनच खरीं. तुळशी आणि पद्मा. पद्मेचा नवरा हणमंतराव हा तिसरें माणूस. पण तो फक्त जेवणापुरता काय तो घरांत यायचा. आतां कधीं ही, कधीं ती, अशा कुणी वायका असत येऊन जाऊन. पण त्यांचा सुकाम सुशाफरीचा.

सत्तावीस अठ्ठावीस वर्षांची असेल तुळशी त्यावेळीं. सांवळी झालेली असल्यामुळें तिला एक प्रकारचा विरूपपणा आला होता. पण मूर्ति सांवळी रेखांव, कांति रसरशीत, ह्वाव हुकमी, वाणा करारी, आणि वाणी कांहींशी करडी. तिचा घरांत सगळीकडे दगदग होता. उप्पिनहळ्ळीला कुंजी-वाल्याकडे दिली होती तिला पण लग्न होऊन वर्ष दीड वर्षांत घरां आली ती. इन्फ्लुएंझांत आईवाप गेले, भाऊ मोठा, पण घरांत लक्ष नाहीं. त्यामुळें आंतल्या वाज्याची मालकीण खरी तीच होती. ती मनांत आणील तें होत असे.

पद्मा अगदीं तिच्या उलट, गरिवाची मुलगी, दिसायला चांगली म्हणून केलेली. दयानें अठरा-वीस. उंच, सडपातळ, नाजुक पारिजातासारखी, फिकट गोरी, कस सोनेरी तपकिरी, डोळे तसेच पण काळसर जास्त. पाहण्यांत आतुर उदासीनता. बसणें-बोलणें-चालणें मखमली. मनांतल्या विकारांची चाहूल डोळ्यांच्या हालचालींतून आणि चेहऱ्याच्या लालींतून काय लागेल ती. तिचा नवरा होता पण तो जेवायच्या वेळेखेरीज दृष्टीस पडत नसे. एरव्हीं काय करीत असे याची तिला कल्पना नसे. पुष्कळ गोष्टी सांगत लोक त्याच्याबद्दल. पण खऱ्या आणि खोट्या निवडायच्या कशा ? कुणी म्हणत, तिच्या आईबद्दल त्यानें कांहीं ऐकलें होतें म्हणून तो तिच्याशीं संबंध ठेवीत नसे. कुणी म्हणत, शेजारच्या गल्लींतल्या अजरफ़ी नांवाच्या कंचनीवर तो आशक होता म्हणून घरांत येत नसे. कुणी असेंहि म्हणत कीं तो पुरुषच नव्हता म्हणून त्याला बायकोकडे यायला संकोच वाटे. तिच्या परिस्थितीमुळे आणि तुळशीचें सावट पडल्यामुळे ती कुचंबलेली-दडपलेली असे एवढें खरें.

अशा परिस्थितींत शिन्नुचा तिथें प्रवेश झाला.

कपाळावरच्या अंगाऱ्याच्या रेषेसारखी मिशीची रेष नुकताचि त्याच्या ओठांवर उमटूं लागली होती. पोटावर, छातविर आणि गोलगोल दंडावर गोपीचंदनाचे नाम आणि मुद्रा ठोकून वावरणारी त्याची मूर्ति मोठी डौलदार दिसे.

तुळशीनें त्याला पुजारी म्हणून वाड्यांत आणलें आणि त्याची सोय गैरसोय, हवें नको पाहण्याचें आपल्याकडेच घेतलें. एखाद्या पाळीव जनावराप्रमाणें ती त्याला गोंजारी, त्याचें कौतुक करी. बेताबेतानें मस्करीही करी. पण दुसऱ्यानें तसें केलेलें मात्र तिला खपत नसे. जणूं काय त्याच्यावर सगळी सत्ता तिचीच.

कांचेचें कवच

वाज्यांत येण्यापूर्वी शिन्ना बायकांचा सहवास असा नव्हताच. त्यामुळें त्या दोघींमध्यें त्याला आरंभीं अगदीं गुदमरल्यासारखें वाटे. वाहेर जावें तर गांवांत कुणाच्या ओळखी नाहींत जवळपास. शिवाय कांहींना कांहीं निमित्तानें त्याला वाज्यांतच रहावें लागेल असें तुळशी करी. कधीं 'दासर पदगळू' काहून पदें म्हणायला लाव, कधीं गोष्टी, आख्यायिका सांगायला लाव. कांहीं ना बाहीं चालूच असे. वरदास्त बरी रहाते याचा त्यालाहि थोडासा आनंद वाटे. त्या वेळेला त्याचें बयहि असें चमत्कारिक होतें कीं, ज्यावेळीं द्वियांबहलच्या भावना आल्हादक पण अपरिचित असतात. सुंदर सापाबद्दल कसें वाटतें ? कुतूहल आणि भीति ! मनाची झेंप पुढें, पण पाऊल मागे !

पहिल्या पहिल्यानें त्याला तुळशीच्या बऱ्याचशा खुब्यांचा अर्थ कळत नसे. पण पुढें कळूं लागला तेव्हां तिचें तें कवजा घेणारें कौतुक त्याच्या अंगावर शहारे आणूं लागलें. नुसती निरंजनांत फुलवात घालायसाठीं देवघरांत आली, तरी ती त्याच्याकडे रोखून पहात रहायची मांजरीसारखी. पन्नाही पाही, नाहीं असें नाहीं. पण तिचें पाहणें त्याला नकोसें होत नसे. किती हलकें ! कळलें न कळलें. बऱ्याच्या झुळकीवर दिव्याची ज्योत हेलकावावी तसें.

तो एकटाच असला म्हणजे त्याचें मन किती निरनिराळ्या प्रकारांनीं धांवें ! तुळशीचा चेहरा खरोखर पुतळ्यासारखा रेखीव. पण—

त्याला वाचायला तिथें पुस्तकें होती तीं. 'दासर पदगळू,' भागवत आणि भारत. अर्थातच त्याला भारत आणि भागवत जास्त आवडे. गोपीचें कात्यायनीव्रत, अर्जुनाची प्रायश्चित्तासाठीं केलेली यात्रा, चित्रांगदेची भेट, रैवतक पर्वतावर सुभद्रेचें दर्शन. आणि सगळ्यांत त्याचा आवडता प्रसंग म्हणजे ऊर्वशी अर्जुनाला ब्रह्मचर्य सोडायचा आग्रह करते तो. तो तो

पुन्हां पुन्हां वाचायचा. आणि अशा प्रसंगांवर विचार करतांना चित्रांगदा-सुभद्रा-ऊर्वशी या सगळ्या त्याला नकळत पद्मेच्या रूपांत दिसत.

पुढें पुढें त्याला तुळशीची लगट इतकी नकोशी झाली कीं, तो कांहींही हवें असलें तरी पद्मेला सांगे, आणि ती येऊं जाऊं लागली कीं तिच्याकडे पहात राही. तिलाही त्याचें काम करायला हौस वाटे. पण त्यामुळें तुळशीचा मात्र तडफडाट होई.

*

*

*

एकदां सकाळच्या वेळीं तो पूजेसाठीं गंध उगाळीत बसला होता. पद्मा पेटलेलें निरंजन घेऊन आंत येत होती. विचरण्याला न जुमानतां वलयें करून राहिलेल्या तिच्या केसांवर झरोक्यांतून येणारे किरण पडले. आणि तिच्या डोक्याभोंवतीं प्रकाशाच्या सोनेरी तंतूंचें जाळें गुंफल्यासारखें दिसूं लागलें. हाताचा आडोसा केलेल्या निरंजनाचा सोनेरी उजेड हनुवटी-कडून वर तिच्या तोंडाकडे पसरला होता. मनुष्य किति निराळें दिसतें अशा उजेडांत ! त्यानें डोळे वर करून तिच्याकडे पाहिलें. तीही त्याच्याकडेच पहात होती. तिचे ओंठ हंसल्यासारखे उघडले. तिच्या डोळ्यांत ज्योतींचीं प्रसन्न प्रतिबिंबें उमटली होती त्यावर त्याची दृष्टि खिळली होती. बाजूच्या दारांत उभ्या असलेल्या तुळशीनें आपल्या नजरेच्या चिमट्यांत त्यांना पकडलें. त्यांच्या हें लक्षांत आलें नाहीं पण तिनें खुणगांठ बांधली कीं, त्यांचें कांहींतरी अवोल संधान असावें.

आणखी एकदां असेंच झालें. तो भागवतांतल्या कथा वाचून दाखवीत बसला होता ओसरीवर. पद्मा त्याच्यासमोर चौकाकडल्या खांबाशीं बसली होती. कृष्णाचीं गाऱ्हाणीं आणलीं होती गोपींनीं, त्यांतला कोणतासा प्रसंग ऐकतांना तिचा चेहरा गुलाबाच्या

कांचेचें कवच

पाकळीसारखा लाल झालेला दिसला तुळशीला. पण पन्ना पाहात होती शिन्कडे. तिला नशाणाच्या वेळीं जिथें मखरांत बसवलें होतें तिथेंच तो बसला होता. त्याच्या डाव्या-उजव्या खांद्यांकडे भितीवर हातांच्या पंजांनीं केलेल्या तांबड्या खुणा होत्या. त्या तिच्याच हातांच्या, त्यावेळीं केलेल्या होत्या. आणि दर दसऱ्याच्या वेळीं दिलेल्या चुन्याच्या सहासात थरांमधून सुद्धां स्पष्ट दिसत होत्या. तेव्हां एकदां फऱ्शोभनाच्या रात्रीं तिची आणि तिच्या नवऱ्याची जीं एकांतांत गांठ पडली, ती पहिली आणि शेवटची. या आठवणी तिच्या मनांत येतांच ती जीं खांबापासून पुढें लवली होती ती एकदम मागे मान टाकून कलंडली.

*

*

*

त्यानंतर तुळशी त्या दोघांवर पहारा ठेवल्यासारखी वागूं लागली, आणि शिन्कडे असला कीं त्याच्याशीं लगट वाढवूं लागली.

एकदां तीं दोघें दुपारच्या वेळीं ओसरीवर एकटोच होतीं. तो जानव्या-साठीं चातीवर सूत काढीत होता. ती जवळच वाती करीत होती. कुणी कुणाशीं बोलत नव्हतें. पण ती सारखी मधून मधून त्याच्याकडे पाही. मधेंच ती त्याच्या डोक्याकडल्या कोनाज्यांतून कांहीं तरी घ्यायला म्हणून त्याच्याजवळ सरकली. आणि तिनें कोनाज्याकडे हात सरसावला. तिचा उजवा दंड त्याच्या खांद्याला लागला. तो मागे सरकत म्हणाला,—

“तुळसाका, हें काय ? काय करतां ? ”

“काय झालें ? मला कापूस हवा आहे ? ”

“मग मला कां सांगत नाहीं ? नी उठून दिला असता कीं. असं अंगाला....”

“मग काय झालें ?—”

तो चिडून उठला आणि हातांतलें साहित्य ठेवण्यासाठीं देवघरांत गेला. तो वाहेर परतणार त्याच्या आर्घीच ती आंत आली, आणि त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन म्हणाली, “शानू—”

तो तिला डावलून वाहेर जायला पाहूं लागला. तिनें त्याला एका हातानें विळखा घातला, आणि दुसऱ्या हातानें त्याचा हात आपल्या छातीशीं नेला. तो कासावीस होत होता.

“काय झालं त्यांत ? तूं काय परका आहेस का ? वध.” त्याचा हात आणखी दावात ती म्हणाली.

तिचा स्तन घट्ट भिजवलेल्या कणकेच्या गोळ्यासारखा लागत होता. तिच्या तरतरीत नाकाच्या आटोपसर नाकपुड्या फुगीर झाल्या होत्या. थर-थरणान्या ओंठावर घामाची टिबें उठलीं होतीं सगळ्या चेहऱ्यावर तांबुसपणा आला होता. अंग कढत झालें होतें. तिच्या डोक्यावरचा पदर ढळला. करदुल्याच्या कांट्यासारखे उभे असलेले केंस त्याच्या दृष्टीस पडले. आणि त्याची नजर ती विधवा आहे हें दाखवणाऱ्या कपाळावरच्या अंगाऱ्याच्या रेघेवर खिळली. तिनें धरून ठेवलेला आपला हात झटकन काढून घेत तो एकदम म्हणाला—

“तुळसाक्का, मला समजत नाहीं तुम्हीं हें काय मांडलं आहे ! तुम्ही मला इथें आणलं आणि तुम्हीच—”

“तुला समजत नाहीं मी काय करतें ? ही धडधडणारी छाती लागत नाहीं हाताला तुझ्या ? तूं पुरुष आहेस कीं—?”

“तुम्ही विधवा. मी तुमच्या लहान भावासारखा, मुलासारखा. छीः छीः असलं कर्म माझ्या हातून करवूं नका.”

कांचेचें कवच

“विधवा झालें म्हणून काय मुर्दा झालें मी ?” ती थोडी मागें होऊन म्हणाली, “असलं कर्म करणार नाहीस काय तूं ? मी विधवा म्हणून नको, आणि ती— ती सवाष्ण म्हणून पाहिजे. ती शेवंती आणि मी कोरांटी ! म्हणूनच तिच्याकडे टकटक पाहतोस आणि सारखा मागें मागें घोंटाळतोस तो. मला डोळे नाहीत वाटलं काय तुला ? काय माझ्यांत कमी आहे ?”

ती पुन्हां जवळ झाली.

“काय बोलतां तुळसाकका ? त्या विचान्या धुतल्या तांदळासारख्या स्वच्छ आहेत ..”

“तर ! तांदळासारखी स्वच्छ ! मुर्दासारखी निर्जीव ! तिच्यांत काय हें आहे म्हणून मला झिडकारतोस ? अं ?”

आणि ती त्याला अडवूं लागली.

“पण हें चालवचंय काय तुम्ही ! चला, व्हा बाजूला. मला ही नोकरी नको न् हेहि नको !”

त्यानें तिच्या बळेंच बाजूला केलें. तो दाराबाहेर पडणार तोंच मागून तिचे शब्द तीरासारखे सणाणत आले, “वराय् ! पहारेंच तुझा साधुपणा अन् कसा तूं जातोस तें. विधवा—विधवा काय !”

*

*

*

तिची सारखी तगमग चालली होती. पण काय करावें तें तिला सुचेना. सगळें वातावरण ताणल्यासारखें झालें होतें अगदीं. प्रत्येकाची हालचाल अवघडलेली. कांहीं तरी झालें आहे असें पन्नेला वाटे पण काय तें समजेना.

तुळसी कांहीं दिवस आजारी पडली. त्यामुळें ताण ओसरून व्यवहार जरा सुरळीत होऊं लागले.

तुळसी वरी होऊन हिंदू फिरू लागली तेव्हां तिचें घोरण अगदीं बदललें होतें. ती शिन्नुच्या वाटेलाहि जात नसे. त्याला कांहीं लागलें सवरलें तर पद्माला पाठवी. वर दिसायला तरी ती अगदीं अलग असे.

शिन्नुला अगदीं नोकरी सोडून जावेसें वाटूं लागलें होतें तुळशीमुळें. पण तिला इतकी बदललेली पाहून त्याचा वेत थंडावला. पुन्हां त्याचें तरुण मन स्वप्नांत रंगू लागलें.

*

*

*

वसंत पंचमीचा दिवस होता. जेवणें होऊन तिसऱ्या प्रहराची वेळ झाली होती. आज दिवाणखान्यांत अशरफीचें गाणें होतें. चिकाचे पडदे लावलेल्या सज्जांत तुळशी बसली होती. खालीं दिवाणखान्यांत मोजके लोक होते. जेवणासाठीं काढलेलीं चांदीचीं भांडां कोठारांत ठेवून पद्माहि गाण्याला येऊन बसायची होती. मजूरणी वगैरे लांब मागच्या फाटकाशीं कामें करीत होत्या.

कोठाराचें कुलुप कडी काडून पद्मा आंत शिरली. तिच्या मागामाग भांड्यांचें ओझें घेऊन शिन्नु गेला.

“तुमचं आणि वन्सचं कांहीं तरी झाल्यासारखं दिसतं.” ती पेटारा उघडीत उघडीत पाठमोरीच म्हणाली.

तो कांहीं बोलला नाहीं. त्याचें लक्ष तिच्या मानेवरच्या सोनेरी केसांच्या वर्तुळाकडे होतें.

तिनें केंद्र कानांमागून घेतले होते. किती सुंदर कान होते तिचे ! आटोपसर, डौलदार, गुलाबी.

ती चटकन वळली.

कांचेचें कवच

“तुम्ही बोलत कां नाहीं ? त्यांनीं तुमच्या मुसक्या बांधल्या कीं काय ?” ती हंसत म्हणाली.

ती लागोपाठ इतकें आजच बोलली त्याच्याशीं. तो थोडासा गोंधळला. त्याच्या मनांत चलविचल झाली. थोडा थांबून म्हणाला,

“मला त्यांची भीति वाटते.”

“कां ?”

“मी सांगेन. पण तुम्हांला खरं वाटेल न वाटेल.”

“पण सांगा तर.”

त्यानें सांगितलें. ती भांडीं टेवायला लागली आणि जराशा वेळानें त्याच्याकडे अर्धवट वळून पहात म्हणाली,

“तुमच्या मनांत वायकांचे विचार नाहीं येत कधीं ?”

तिच्या कानांतलीं माणकांचीं कुडीं, कपाळावरचें लाल उभें कुंकूं, पोवळ्यासारखे ओंठ, त्यांतून हलकेच दिसणारे मोत्शासारखे दांत—

तो पहात राहिला—

“काय ?”

तो जागा झाला—

“येतात कीं, कसे नाहीं येणार ? मी तरी पुरुषच आहे.”

“कुणाचे ?”

तो अडखळला, “कुणाचे ? तें कसं सांगूं ?”

“काय हरकत आहे ? इथें कोण आहे ? मी कुणाला सांगेन असं वाटतं ?”

“तसं नाहीं. पण—”

“ काय पण ? ”

“ नाही. जाऊं द्या. चला आतां आटपूं या. ”

“ नाही. इतकं कां हें करतां ? ”

“ नाही. तें वरं नाही. माझ्या सारख्याला शोभत नाही. चला. मला भीति वाटते. ”

“ कुणाची भीति वाटते ? माझी ? मी काय तुम्हांला दुष्टपणानें विचारतें असं वाटतं ? ”

“ नाही. नाही. त्यांची—तुळसाकांची. त्या घुशीसारख्या लुकलुक पाहात असतील कुठून तरी, आणि येतील फुस करून. ”

“ त्या बसल्याहेत गाण्याला. ” ती दाराकडे जात म्हणाली.

“ तुम्हांलाहि जायचं आहे ना ? ”

“ हो— ”

ती एक पाऊळ उध्व्यावर ठेवून इकडे तिकडे पहात म्हणाली, आणि आंत येत हळूच तिनें न वाजवतां दार लावून घेतलें.

“ सांगा. ”

“ तुम्हीं रागावणार न्हालां तर. ”

“ नाही, सांगा. सांगा ना. ”

तो दबकत दबकत, चांचरत म्हणाला,—“तुमच्याबद्दल. ”

ती स्तब्ध झाली. तिचा श्वास वेगावला. असें कांहीं तो सांगेल आणि त्यानें सांगावें याची तिला अगदीं अपेक्षा नव्हती असें नाही; पण तें प्रत्यक्ष ऐकल्यावर मात्र तिचा धूळ उडाला. आपल्याबद्दल विचार करणारा एकादा तरी पुरुष आहे या जाणीवेनें तिचें अंतःकरण फुलून गेलें. एक दीर्घ

कांचेचें कवच

श्वास घेऊन डोळे संबंध उघडून तिनें त्याच्याकडे पाहिलें. पण लगेच, एवढें सुख आपल्याला लाभावें असें आपलें भाग्य असेल हें तिला खरें वाटेना. त्याच्याजवळ जात, किंचित् जड आणि कातर स्वरांनें ता म्हणाली—

“खरं सांगतां ?”

“खरं.”

“अगदीं ?”

“अगदीं.”

“गळ्याशपथ ?”

“गळ्याशपथ.”

“माझ्या गळ्याला हात लावून सांगा.”

ती त्याच्या पुढ्यांत, अगदीं चिकटून, चवड्यावर उभी राहिली. आधारासाठीं दोन्ही हात त्याच्या खांद्यावर ठेवले. ओठांच्या पाकळ्या उघडून तोंड वर उचललें—

बाहेरून लकेर ऐकूं आली,

“रुबरू तेरे जहाँ में लाख हैं,

पर कोई तुझसा नजर आता नहीं.”

त्यांनें डाव्या हातानें तिला पाठीकडून आधार दिला, आणि उजव्या हाताचीं दोन बोटे तिच्या गळ्याच्या खळगींत ठेवीत म्हटलें,

“गळ्याशपथ.”

आपल्याला लाभलेल्या या गूढ सुखाची चाहूल कुण्णाकुण्णाला—कौलारांतून आलेल्या कवडाशालासुद्धां—लागूं नये म्हणून तिनें आपल्या काळसर तपकिरी डोळ्यांवर लांब केसांच्या पापण्यांचें पांघरूण ओढून घेतलें होतें.

पळभरच ती तशी होती—

खाडकन खोलीचें दार कडाडलें.

“ तुझ्या इस्टेटीला वारस नाही म्हणून झुरतोस ना ? हो सती सावित्री वारसाची सोय करून घेते आहे. पहा आपल्या डोळ्यांनीं, आणि हे साधुपुरुष शुक्राचार्य.”

भांडीं ठेवून पद्मा अजून आली नाही हें पाहून अनुमान बांधून, तुळशीनें, कधीं घरांत न येणाऱ्या भावाला यावेळीं आणलें होतें.

त्यानें त्या दोघांकडे पाहिलें. पद्मा हबकून पेटान्यावर कलंडली होती. श्वासानें तिचें ऊर भात्यासारखें खालवर होत होतें. तिला आपल्या हृदयाच्या धडधडीखेरीज कशाचीही संवेदना नव्हती.

उभें राहवत नाहीं-आधाराला कांहीं नाहीं, अशा कोलमडणाऱ्या अवस्थेंत शिन्नु होता.

“ तिला रवाना करा आपल्या आईकडे. आणि याला ठोकर मारून घालवून या फाटकाबाहेर. ”

हणमंतरावानें त्यांच्याकडे पाहात निकाल देऊन दिवाणखान्याची वाट धरली.

त्या रात्रीं तो तिथून कुठें गेला तें कुणालाहि कळलें नाहीं.

*

*

*

स्वतःचहल तिरस्कार, तुळशीवद्दल संताप, पद्मेबद्दल कोंव, आणि एकंदर घटनेबद्दल मनस्ताप. शेंकडों वेळां त्या आठवणींनीं त्याच्या मनाची ओढाताण झाली असेल. या गोष्टीमुळें आपल्या स्वाभिमानाचा कणा कायमचा पिचला असें त्याला सारखें वाटे. कंबरडें मोडलें तरी मागल्या तंगड्या ओढीत रस्त्यावर एकादें कुत्रें फरपटत जातें तसें हें आठवणींचें ओझें ओढीत जगाच्या

कांचेचें कवच

बाजारांत फरपटण्यापेक्षां त्याच्याकडे कायमची पाठ फिरवणें बरें, असंहि त्याच्या मनांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं.

पण काळाच्या प्रवाहांत या आठवणींच्या धोंड्यांची धार आणि टोंकें झिजत चाललीं हळू हळू. आणि या बोथट झालेल्या बोंचक आठवणींमधून मनाला आंतबाहेर फिरवतांना त्याला एक प्रकारच्या सुखद वेदना होत. अशाच कांहींशा मनःस्थितींत तो त्या स्मृतिविलीन घटनांच्या उध्वस्त स्मारकांकडे पुन्हां वळला होता.

तो कोसळलेला वाडा, ढांसळू लागलेला मठ, सुकत चाललेली तुळशी, अंधारानें गिळलेलीं घरें, पद्मा?—

ज्या आठवणींनीं त्याला तिथें खेंचून आणलें होतें त्याच त्याला आतां पुन्हां तिथून दूर लोटीत होत्या.

‘ आपल्याला एक मूल व्हायला हवं नाही का आतां ? तूं तर म्हणत असस कीं तुला मुलं खूप आवडतात ? ’ विछान्यांतल्या विछान्यांत त्याला विलगत ती म्हणाली.

‘ होय ना, आवडतातच. ’ तो म्हणाला.

‘ मग आतां तीन वर्षे झालीं आपल्या लग्नाला— ’

‘ पण तुझंच तर म्हणणं असतं कीं—इतक्यांतच कांहीं नको आपल्याला. पैसे सांठले पाहिजेत खूपसे. ’

‘ मग मुलं झालीं म्हणजे पैसे नकोत वाटतं ? तरी माझं कांहीं लीली-सारखं नाही कीं, प्रत्येक मुलासाठीं महिना शंभर खर्च करायचे नू शंभर शिल्लक टाकायचे— ’

‘ तसं आपल्याला कसं करतां येईल ? लीलीच्या नवऱ्याला आहे महिना हजार रुपये पगार— ’

‘ मी कुठं म्हणतें पण तसं ? पण कांहीं तरी नकोत का ? इथं तर ढकलतंय गाडं कसं तरी—आणखी किती दिवस — ’

‘ आपल्या हातची का गोष्ट आहे ? मी काम करीत नाही का ? केसिस येत नाहीत असंही नाही. या शेजारणीनं जर त्या डॉक्टरच्या जोरावर मॅटर्निटी होम काढलं नसतं तर आपलं ठीक चाललं होतं. अजूनय चालेल— ’

‘ होय पण, एकदां वय गेलं म्हणजे— ’

कांचेचें कवच

‘ मग मी काय करावं, तुझं म्हणणं ? तुला वाईट वाटतं का, माझ्याशीं लग्न केल्याचं ? आणि—आणि मूल आतां नको म्हणून लग्नाच्या नात्यानं वागून आनंदांत दिवस घालवतां येणार नाहीत असं नाही. पण मी म्हणतो तें तुला पटत नाही. मी नीट सांगतो कीं—’

‘ तें तुझं नेहमीचं अशेल. मला तें तसलं कांहीं नको. त्यापेक्षां—’

असें अर्धवट बोलून तिनें कुशीवर वळून त्याच्याकडे पाठ फिरवली. त्यालाहि पुढें कांहीं बोलायचा उत्साह राहिला नाही. त्यानें तिला जवळ ध्यायसाठीं तिच्या अंगाभोवतीं हात घातला होता; तोही सैल पडला. आणि थोड्या वेळानें त्यानेंही तोंड फिरवून घेतलें.

*

*

*

तो एम्. बी., बी. एस. झाला आणि मग रोहिणीला मुळींच धीर निघेना. आईबापांची संमति केव्हांच मिळणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें केव्हांही लग्न करायचें तरी तें त्यांच्या इच्छेविरुद्धच करावें लागलें असतें. त्यानें एम्. बी., बी. एस. होईपर्यंत कसें तरी थांबायचें असें त्यांनीं ठरवलें होतें त्यामुळें त्यानें डिग्री घेतली आणि लगेच त्यांनीं लग्न केलें. धुणीं-भांडीं, स्वयंपाक-पाणी, सगळें घरीं हातांनीं करायला ती तयार होती. वाटेल ते हाल झाले तरी तिची हरकत नव्हती. पण त्याची प्रॅक्टिस जमेपर्यंत थांबायला ती तयार नव्हती.

कॉलेजांत तो चांगला विद्यार्थी म्हणून गाजला होता. घरचाही तो वाईट नव्हता. पण त्या लग्नामुळें त्याच्या आईवडिलांनीं त्याला जवळ जवळ टाकलें होतें. त्यामुळें त्यांचें सगळें भवितव्य त्याच्या प्रॅक्टिसवरच अवलंबून होतें. हळूहळू त्यांचा खर्च भागेल इतकी त्याची प्रॅक्टिस चालूही लागली. पण त्या एका मर्यादेपर्यंत आल्यावर उत्पन्नांत वाढ होईना.

परिस्थितीचा त्या दोघांवरही ताण पडू लागला. पहिल्या उत्साहाच्या भरांत वाटेल ते हाल काढायला जरी रोहिणी तयार झाली होती, तरी संसाराच्या एकसुरी गाण्याला ती हळू हळू कंटाळू लागली. प्रॅक्टिस ही प्रयत्न करून वाढणारी गोष्ट नसल्यामुळे तोही चिडचिडत असे. कंटाळलेल्या मनाला विरंगुळा म्हणून तिसरें कुणी घरांत नसल्यामुळे, तीं एकमेकांवर धुसफुसत-फुरंगटत. त्यामुळे प्रेम असूनसुद्धां त्यांच्यांत कोमटपणा येत चालला. आणि जवळ असून तीं दुरावत चाललीं. पैशाच्या अडचणीवरून ती त्याला बोले, तें टांचून म्हणून नाही; पण आधींच कावलेल्या त्याच्या मनाला तिचें सहज वोलणेंदेखील नांगी मारल्यासारखें लागे.

परवां असेंच झालें. तो शेजारच्या एका गांवीं एका बाळंतपणाच्या केससाठीं जायला निघाला होता. त्याच्या कॉलेजमधल्या डॉक्टरच्या शिफारशीवरून आलेली ही केस होती. त्या बाईची नीट सुटका झाली असती तर चांगले पैसे मिळाले असते, म्हणून तो रोहिणीला सांगायला गेला उल्हासानें. तर तिनें आंबलेल्या आवाजांत म्हटलें,

‘ असं नेहमीं आलं काम तर उपयोग ? सटी-सामाशीं येऊन काय, आले पैसे नू गेले.’

त्यामुळे तो केसवर गेला तो खट्ट होऊनच. पण त्याच्या बरोबरच्या नर्सनें हें ओळखलें. तिला त्याच्या खट्टपणाच्या कारणाचीही थोडीबहुत कल्पना होती. तिनें भराभरा पुढें होऊन त्याचें अर्धें काम कमी केलें.

सर्व नीटपणें पार पडलें. त्या बाईनें जर उगीच जोर केला नसता तर दोन टाके द्यावे लागले तेही द्यावे लागले नसते. पण काळजीचें कांहीं कारण नव्हतें. त्याला सकाळच्या गाडीनें परतायला हरकत नव्हती. नर्स मार्गे राह्यची होती.

कांचेचें कवच

तो त्याला दिलेल्या गेस्ट हाऊसमध्ये आला आणि एका आरामखुर्चीत लवंडला. त्यानें सिगरेट पेटवली. त्याच्या हाताला अजून लायहॉलचा थोडथोडा वास येत होता.

अर्धवट केसबद्दल, अर्धवट नर्सबद्दल, तिच्या कुशल तत्परतेबद्दल विचार करीत त्यानें एक दोन झुरके ओढले आणि सिगरेट हातांतच जळत राहिली.

घरून निघतांनाचा प्रसंग आणि त्याच्या अनुरोधाने सगळा जीवन-क्रम त्याच्यापुढें उभा राहिला. हल्लीं त्याचें मन रिकामें राहिलें, कीं त्यांत हेच विचार येत. परवांच्या रोहिणीच्या वागण्याचा, तिच्या त्या चमत्कारिक हृदयाचा त्याला राग आला. आणि तो जो नेहमीं तिला विचारायचा कीं, 'तुला माझ्याशीं लग्न केल्याचं वाईट वाटतं का?' तो आज आपल्याच मनाला विचारूं लागला, 'आपण रोहिणीच्या घायकुत्या आग्रहाला बळी पडून प्रॅक्टिस जमायच्या आधीं लग्न केलं ही चूक तर नाहीं झाली?'

असे विचार त्याच्या मनांत आले कीं, खुंद्याला वांधलेल्या गुरावर कुत्रीं धांवून जाऊन सतावूं लागलीं म्हणजे त्या गुराची जशी स्थिति होते तशी त्याच्या मनाची स्थिति होई. आणि तो नुसता तडफडत बसे.

*

*

*

त्याच्या बोटाला सिगारेटचा चटका बसला. त्यानें थोडक पायाखालीं दाबून विझवून टाकलें. समोरच्या दारांतून गार झुळुक आली, त्यानें उद्विग्नता जरा कमी झाली.

दारांतून व्हरांड्याच्या वळचणीखालून आभाळ, स्वच्छ चांदण्यामुळें अगदीं धुवट निळें दिसत होतें. आंगणांतल्या माडांच्या झावळ्यांवर चांदणें पडून त्या तलवारीच्या पात्यासारख्या लकाकत होत्या. पिंपळाच्या दाट पालवींत तेंच चांदणें हिऱ्यांच्या झुंबरासारखें चकमकत होतें.

नर्सचें काम आटपलेंसें दिसलें. कारण व्हरांज्याच्या कठज्याला टेकून समोर समुद्राकडे पहात ती उभी होती. पलिकडल्या चांदण्यामुळें तिची आकृति Silhouette सारखी-कृष्णधूसर-दिसत होती. आणि तिच्या शुभ्र पोषाखाच्या चुण्या पडलेल्या कडा, चांदण्यामुळें, किनाऱ्यावर आपटणाऱ्या लाटेच्या फेंसाळ कडेसारख्या दिसत होत्या.

तो आपल्या जागेवरून उठून व्हरांज्याकडे गेला. समुद्राच्या काळ्या कुळकुळीत पाण्यावर पडलेलें चांदणें, काळ्या साटिनीवर रुपेरी जरीनें काढलेल्या चिनाई अजगरासारख्या चित्रविचित्र आकृति घेऊन नाचत होतें. त्यांच्यामधूनच चंदेरी रसाचा एखादा आडवा, लांबच लांब पाट, निःशब्द आवेगानें येऊन किनाऱ्यावर आपटे आणि तिथें फुटून त्याचा दुधाळ फेंस उडे.

तें स्वच्छ निळसर चांदणें मादक होतें. तरल तरंगावर झुलवणाऱ्या बीअरच्या घुटण्यासारखा त्याच्या मनावर त्याचा परिणाम झाला. कठज्याशीं उभें राहून जरा वेळ झाल्यावर त्यानें हांक मारली,

‘ मंजुळाबाई. ’

नर्स दचकून वळली. आतांपर्यंत डॉक्टरनें तिला तिच्या नांवानें केव्हांही हांक मारली नव्हती. आपलें नांव डॉक्टरना ठाऊक असेल कीं नाहीं याची देखील तिला शंका होती.

आज जवळ जवळ आठ वर्षे तीं एकमेकांना ओळखत होती. त्यानें मेडिकल कॉलेजांत नांव घातलें, त्याच सुमाराला केव्हां तरी तीही नर्सिंग शिकण्यासाठीं हॉस्पिटलमध्ये गेली होती. आधीं प्रोबेशनर, नंतर स्टाफ नर्स अशीं कामें करून तिनें हॉस्पिटल सोडलें, त्याच सुमाराला त्याचीही परीक्षा पार पडली.

कांचेचें कवच

हस्तिदंतासारखा फिकट गोरा रंग, सडपातळ बांधा, प्रसन्न पण गंभीर डोळे आणि बरोबर मध्ये पाडलेल्या भांगापासून किंचित कमानदार उचल घेऊन लहरीलहरींनी कानांकडे वळलेले काळे कुळकुळीत केंस, यामुळे हॉस्पिटलमध्ये सगळ्यांचें तिच्याकडे लक्ष वेधे. विद्यार्थी तर सारखे तिच्या भोंवतीं भोंवतीं घोंटाळत. पण त्याच्या बरोबरच्या सगळ्या विद्यार्थ्यांत कामापलीकडे तिच्याशीं न बोलणारा तोच होता. आणि त्यामुळेच तो तिच्या लक्ष्यांत ठसला.

वाळंतपणाच्या केसिस् आणि सर्जरी यांत तो सगळ्यांत वरचढ असे. सफाईदार वेगानें ऑपरेशन करणारे त्याचे हात पाहतांना तिला कौतुक वाटे. आपल्या हळुवार हातांनीं डोसिंग करायला तो वार्डमध्ये आला कीं, त्याच्या शेजारीं ट्रीली घेऊन उभें राहून मदत करायला तिला उत्साह वाटे. पण तो जसा तिच्याशीं कामापलीकडे बोलत नसे; तसें तिच्याही वागण्यांत कुणाला थंदेवाईक तत्परतेपेक्षां जास्त कांहीं दिसत नसे.

त्यानें प्रॅक्टिस सुरू केली तेव्हां मदतीला तिलाच बोलावले. आणि तीही आपल्याच कामाला आल्यासारखी आली. अजून जरी त्याची प्रॅक्टिस धडपडतच चालली होती तरी आज ना उद्यां प्रॅक्टिसचा जम वसेल ही दोघांनाहि उमेद होती.

तरी त्यानें इतक्या वर्षांत तिला तिच्या नांवानें हांक मारली नव्हती

म्हणीं

*

*

*

तो थोडा तिच्याजवळ आला. ती समुद्राकडे पाहात होती. तो तिच्याकडे. तिच्या नव्हाळींतला ताजेपणा आतां कमी होत चालला होता. त्यावर म्लानतेची छाया पडायला आरंभ झाला होता आणि रूक्षता डोकावूं पाहात होती. तरी पण तिचा रेखीवपणा अजून आकर्षक होता.

तो आपल्याकडे पाहातो आहे या जाणिवेने ती अस्वस्थ झाली. कामाच्या निमित्ताने अगदीं जवळ, अंगाला अंग लावून सुद्धां, उभें राहण्याचे प्रसंग त्यांना अनेक वेळां आले होते. पण आजच्यासारखें अस्वस्थ तिला कधींच वाटलें नव्हतें. आणि आतां आंतल्या आंत जें वाटत होतें, तें तरी हवेंसें होतें, कीं नकोसें होतें, याचाही तिला उमज पडत नव्हता.

‘मंजुळाबाई, तुमचे डोळे किती काळेभोर आहेत—’

तिनें अजाणतां डोळे उचलून एकदां त्याच्याकडे पाहिलें आणि परत दृष्टि खालीं वळवली.

‘—माझ्या कधीं इतकं लक्षांत आलं नव्हतं. मला वाटतं मी तुमच्या नाजूक, लांबट, शिताफीनें झराझरा काम करणाऱ्या हातांकडेच पहात असं आतांपर्यंत.’

तिचे हात कठज्यावर टेकलेले होते. निमुळत्या बोटांच्या टोंकावरचीं पांढुरकीं नखें किंचित् थरथरलीं. बांकदार ओठ किंचित् विलगले. तिनें थोडीशी हालचाल केली.

तो जागच्या जागींच स्तब्ध होता. नंतर झटकन् पुढें होऊन त्यानें तिचे हात आपल्या हातांत घेतले, आणि तो तिच्या अगदीं शेजारीं आला.

‘डॉक्टर,—’ तिनें वळून आपली कातर दृष्टि त्याच्यावर रोखली.

पण त्यापूर्वींच त्यानें तिला आपल्या विळख्यांत घेतलें होतें.

क्षणभर—एकच क्षण—तिचें शरीर ताटल्यासारखें झालें. आणि मग त्याला दूर लोटण्यासाठीं म्हणून त्याच्या छातीवर ठेवलेले तिचे हात त्याच्या मानेभोंवतीं गेले, आणि त्याच्या मिठीच्या ओढीनें ती त्याच्याजवळ झाली.

तिच्या कपड्यांच्या चुण्यांमधून तिच्या अंगाची मऊ ऊब त्याला उत्तेजित करीत होती. तिच्या ओंठांचा थरथरता ऊष्मा त्याचें रक्त तापवीत होता.

कांचेचें कवच

अनेक वर्षे स्वतःपासून सुद्धां दडवून ठेवलेल्या गूढ इच्छेचें समाधान विजेच्या अकल्पितपणानें आणि धबधब्याच्या आवेगानें तिच्याकडे आलें.

त्या आनंदाच्या हांकेचा तो आघातच तिला साहवला नाहीं. आणि उसळ्या मारीत किनाऱ्याकडे घांवणारी समुद्राची लाट किनाऱ्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर शतशः विदीर्ण होऊन ओसरूं लागते, तसा त्याच्या ओठांचा गरम स्पर्श झाल्याबरोबर, त्याच्या भरीव छातीच्या दडतेचा दाब जाणवल्याबरोबर, तिचा विळखा सैल पडूं लागला, तिचें अंग गळाल्यासारखें झालें, आणि त्याच्या वेंघेंतून ओघळूं लागलें.

तिच्या ओठांचा उष्मा थंडावल्याचें जाणवतांच त्याच्या अंगांतून एक शिरशिरी येऊन गेली आणि तो भानावर आला. ती अगदीं पडायच्या वेताला आली होती.

त्यानें स्वतःला सांवरलें आणि तिला आपल्या अंगावर रेलती घेऊन विछान्यावर नेऊन निजविलें, पांघरूण घातलें, क्षण दोन क्षण तिच्याकडे पाहिलें आणि तो परत व्हरांज्याच्या कठड्याशी जाऊन उभा राहिला.

क्षितिजाच्या पलीकडून, चंदेरी रसाचे पाट, एकामागून एक निःशब्द आवेगानें येत, आणि किनाऱ्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर शतशः विदीर्ण होऊन दुधाळ फेसांत विरत.

तो तिकडे पहात होता. पण त्याचें लक्ष तिकडे नव्हतें. तें कुठेंच नव्हतें.

*

*

*

कितीतरी वेळ गेला. चंद्र मावळून जाऊन मघांच्या मादक चंदेरी रसाला आतां शिशाचा रंग आला होता. माडाच्या झावळ्यांवरची लकाकी आणि पिंपळाच्या पालवीवरची झगमग नाहींशी होऊन करज्या आभाळावर त्यांचीं काळीं चित्रें रेखाटलीं होतीं.

उसळती लाट

पहिल्या पहांटेची झुळुक आली, आणि झाडापानांतून सळसळ फडफड झाली. तो ग्लानि आल्यासारखा कठज्याच्या खांबाशी कलंडून उभा होता, तो सांवरून ताठ झाला आणि आंत गेला. ती अजून निजलेली दिसत होती.

हळूच टेवलापाशी जाऊन त्याने एक चिठी लिहिली—

“ नर्स,

झाल्या गोष्टीनंतर माझ्याबरोबर काम करावे की नाही, असा तुमच्या पुढे प्रश्न पडणे साहजिक आहे. त्याचे उत्तर मी तुमच्यावर सोपवतो. माझ्यापुरते मी एवढे म्हणेन की, झाली ही गोष्ट झाली नाही असे समजून पूर्वीप्रमाणे काम चालू ठेवायला माझी तयारी आहे. या केसनंतर तुम्हीं परत दवाखान्यांत आलांत तर, तुमचीही तशीच तयारी आहे असे मी समजेन.

कसला काय घायचे, काय नाही ते तुम्हांला ठाऊक आहेच. मी परत गावीं जातो आहे. ”

आपण अगदी चमत्कारिक वागलों त्यामुळे तर त्याला अस्वस्थ वाटत होतेंच. कारण जाणून वुजून दुसऱ्या बाईकडे जावे इतका कांहीं त्याला रोहिणीचा राग किंवा वैताग आला नव्हता. पण त्या अस्वस्थपणांत आणखी भर घालायला नर्सला आपल्या वागण्यामुळे काय वाटले असेल हा विचार त्याच्या मनांत येई.

तो घराजवळ आला तेव्हां, आतां रोहिणी पुन्हां कशी काय वागते, हाही प्रश्न त्याच्या पुढे उभा राहिला आणि तो जास्तच अस्वस्थ झालेला असा घरीं पोचला.

पण घरीं पोचल्यावर त्याला रोहिणीचे वागणे बदललेले दिसले. रोहिणी स्वतः हंसून खेळून त्यालाही प्रसन्न वाटेल अशी वागत होती.

कांचेचें कवच

कारण तो केसवर गेल्यावर ती घरीं एकटी राहिली, आणि मग विचार करतांना तिला वादूं लागलें कीं मुकुंदाचा दोष नसतांना आपण त्याच्यावर चिडतो, त्याला हिरमुसला करतो, त्यामुळें आपण एकमेकांना दुरावत चाललों आहोंत.

आणि तिनें मुकुंदाशीं तो परत आल्यावर कसें वागायचें हें ठरवून टाकलें. केसवरून परत आल्यावर तो जास्तच अस्वस्थ झालेला पाहून तर तिला आपल्या हृष्टी वागण्याचा अधिकच राग आला. आणि तो चांगल्या फीच्या केसवर जायला निघाला असतांनासुद्धां आपण त्याला लागेलसें बोललों याचें तिला फार वाईट वाटलें.

त्या रात्रीं विछान्यांत रोहिणी अगदीं त्याच्या पोटाशीं गेली. तिनें त्याच्या छातीशीं डोकें टेकलें आणि त्याच्या अंगावरून आपला हात टाकला.

तो तिला जवळ घेत म्हणाला,

‘कां, आज लाडीगोडी चालली आहे फारशी ? मी पाहतोंय आल्यापासून.’

ती आणखी घुसमटत म्हणाली,

‘माझ्यावर रागावला आहेस ना खूप ? तूं म्हणत असशील आपण उगीच हिच्याशीं लग्न केलें.’

‘वेडी.’ त्यानें तिला अधिक जवळ ओढीत म्हटलें, ‘मी खरा खरा रागावेन असं तुला वाटतं कां ? पण तूं एखाद्या अडाणी वाईसारखा हेकटपणा करतेस, तेव्हां मग राग येतो.’

‘बरं, येऊं दे.’ असें म्हणून ती आणखी कुशींत शिरली.

दुसऱ्या दिवशीं नर्स आली. तिनें त्याला केसचा रिपोर्ट दिला.

एक क्षण कां होईना पण आपण उसळी घेऊन त्याच्या ओंठाला ओंठ दिले होते या आठवणीमुळें तिलाही थोडेसें लाजल्यासारखें, अवघडल्या-सारखें, वाटत होतें.

तीं एकमेकांशीं अधिक बोललीं नाहींत, पण त्यांना कळून चुकलें, कीं उसळलेली लाट ओसरली होती. तिची खळबळ देखील राहिली नव्हती.

रस्त्याच्या बाजूला लाल पिंवळट मुरमाचे लांबोळके ढीग रचलेले असत, त्यांवरून चढ उतर करीत चालायची रोज त्याला मोठी मौज वाटायची, पण आज तो ते टाळून झपझप चालला होता. पंचं मोहळ्यांत रस्त्याच्या कडेच्या मडग्यांतून मुसलमानांची कल्हईची दुकाने होती, त्यांत मोठमोठ्या डेगच्यांत उतरून, भिंतीच्या आधारांन उभे राहून लोक अंगें घुसळीत त्याची त्याला गंमत वाटायची, पण आज तिकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. वाटेंत रेवडीवाल्यांच्या दुकानांसमोर एक एक दोन दोन माणसें, खांबाना ठोकलेल्या खिळ्यांवर साखरेचा पाक टाकून ओढीत, पुन्हां फेंकीत, पुन्हां ओढीत. लोक अगदीं घामट असत. आणि ते मधून मधून हात थुंकीनें ओले करीत त्याची त्याला किळस येई. पण ओहून ओहून पाकाला धुण्याच्या पिळ्यांचा जाडसर आकार येई. आणि त्यांचा निळा, गुलाबी, सोनेरी रंग रेशमाच्या लड्यांसारखा चमकूं लागे, त्याकडे त्याला पाहात रहावेसें वाटे. पण आज त्यानें त्यांच्याकडे पाहिलें नाहीं.

कारण आज घरीं काम जास्त पडल्यामुळें तो चिडलेला होता. त्यामुळें त्याला शाळेला निघायला उशीर झाला होता. बरोबरचीं मुलें आधींच पुढें निघून गेलीं होतीं. आणि शाळा तरी किती लांब होती. लाल दरवाज्यापासून चारमिनार पर्यंत जायचें ! तो झपाझप चालला होता, इकडे तिकडे न वधतां. आणि झपाझप चालतांना त्याला अगदीं धांपा लागल्यासारखें झालें होतें. तरी तो ओंठ घट्ट मिटून झपाझप चालतच होता. चिडून चिडून चालत होता.

काचेचें कवच

त्यांतच गळ्यांतली पुस्तकांची पिशवी खांद्यावरून ओघळूं लागली. तेव्हां तर अस्सा राग आला त्याला ! त्याला मोकळी न्यायला आवडत पुस्तके. वरच्या वर्गांतल्या मुलांच्या सारखीं. पण वडील त्याला कधीं नेऊं देत नसत. आणि त्यांनीं त्याला एक पिशवी शिवून दिली होती. सतरंजीच्या कापडाची. अगदीं घाणेरडी ! त्याला राग आला वडलांचा. आणि उगीचच मास्तरांचाही. आणि मग शाळेचा आणि अभ्यासाचा, आणि भाषांतराचा. त्याला एकदम आठवण झाली: मास्तरांनी शब्द दिले होते करायला शुक्रवारीं. आज सोमवार. राहिले करायचे—पहिलाच तास भाषांतराचा.

शनिवारीं भूगोलाचो परीक्षा हांती म्हणून शुक्रवारीं केले नाहींत. मग दुसऱ्या दिवशीं आदितवार म्हणून शनिवारीं केले नाहींत. शिवाय शनिवारीं विटीदांडूची मॅच होती ! काय मॅच जिंकली आहे ! आणि खेळाचा थकवा किती आला होता ! आठवणच झाली नाहीं शब्दांची !

रविवारीं सकाळीं यमिटलीचें औषध आणलें दवाखान्यांतून. दीड तास ताटकळावें लागलें तिथें. दुपारीं—

बागेला विटांची किनार केली. मिरच्याचीं रोपें त्या कोपऱ्यांतून काढून वाफ्यांत रांगेनें लावलीं. नवीन फुलवेलीच्या विद्या रोवायच्या होत्या. तें ब्रह्मराक्षसाचें झाड वाटेंतून काढायला किती खणावें लागलें ! हाताचीं सालडीं निघालीं अगदीं ! फोड आले वालाच्या दाण्यासारखे ! आणि नखांत माती ! तरी वरें केशव, गंपू, दत्त जोडीला होते म्हणून. केवढाले किडे निघाले ते जमिनींतून ! वावांच्या पायाच्या आंगठ्याएवढे जाड, दुमडलेले. आणि वसली घोटायच्या कवड्यांसारखे काळे—पांढरे, चितकवरे ! एक एक उचलून टाकला कीं कावळे आलेच झडप घालून. काय नांव कुणाला ठाऊक त्यांचें !

आणि पुन्हां दादासाहेबांच्या बागेतून फांघा आणल्या विलायती झाडांच्या, कलमें करायला. कहेवा पिऊन बिनभुंवयांच्या किलकिल्या डोळ्यांची गुडगुडी ओढीत देवडीवर वसलेल्या बहादुरअलीची...नजर चोरून पळवायच्या. काय धूम टोकली ! तरी मागून ओरडलाच बुट्टा 'कौन है बे ?' करून. पण थांबतोय् कोण ? गंप्या लेकाचा खरचटला ठेंच लागून. पण बचावला—

शाळेची घंटा कानावर पडली. तसा तो तंद्रीतून जागा झाला. फाटकाशींच होता शाळेच्या. वर्गात शिरला तों मास्तर नुकतेच आलेले दिसत होते. कारण उपरणें काहून खुर्चीच्या पाठीवर ठेवणें, घड्याळ गळ्यांतून काहून टेबलावर ठेवणें, हा नित्याचा कार्यक्रम अजून चालू होता.

त्याला पाहून ते लगेच म्हणाले, ' या, आलांत ? अरे, जागा घा, जागा घा त्यांना. '

त्यांचा तो हेटाळणीनें वासलेला जबडा ! रोजचा सराव झाला तरी त्याची भीति कमी झाली नव्हती. आणि त्यांनीं तसा जबडा वासला कीं नाकापासून हनुवटीपर्यंत दोन कंस पडत, डोळे आंवळले जात, आणि डोळ्यांच्या बाहेरच्या कोपऱ्यांकडे कोंबडीच्या पिलांच्या पावलांच्या खुणासारख्या सुरकुत्या पडत. तो जबडा, ते विरल दांत, ते डोळे, विशेष म्हणजे ते आंवळलेले, सुरकुतलेले भेदक डोळे. मगरीच्या सारखें दिसायचें सारें. क्रूर, निष्ठुर, काळजांतून भोंसकीत जाणारें.

त्याच्यावर सहसा असें बोलून घ्यायची पाळी येत नसे. तो खजील होऊन आपल्या जागेवर जाऊन बसला.

मास्तरांनीं आपली चंची टेबलावर ठेवली आणि ते छडी आणि भाषांतराचें पुस्तक घेऊन उठले.

कांचेचें कवच

मुलांनीं जागच्या जागीं सरकफरक केलें, आणि तीं सरसावून ताठ बसलीं.

त्याची जागा शेवटीं शेवटीं होती. त्यानें तेवढ्यांत मास्तरांची नजर चुकवून शेवटचे तीन चार शब्द पाहून ठेवले. मार टळावा ही इच्छा, पण कदाचित् टळणार नाही ही भीति, यामुळें प्रत्येकाची धाकधूक चालली होती.

‘ नांगर.’ मास्तर ओरडले.

सगळींजणें दबकून पुन्हां ठाकठीक बसलीं. मास्तरांनीं पहिल्या मुलाकडे बोट केलें होतें.

‘ अं-प्-P-l-o-u-g-h ग्राउ, सर.’

‘ बस खालीं. ’

‘ बुंद किंवा कवा ? ’

नंबर दोन गप्प. मास्तर पुढें चालले.

‘ तूं—’

‘ तूं—’

‘ तूं—’

‘ सी-सी-C-o-f-e-e कॉफी, ’ एकजण बोलला.

‘ अँSS हँ-हँ-नेक्स्ट, ’ मास्तर म्हणाले.

‘ C-o-f-f-e-e कॉफी, सर. ’

‘ मार थप्पड त्याला अन् जा वरती. ’

दत्तूला थप्पड मारायची म्हणजे सोपें काम नव्हे ! डोंगराच्या कड्यासारखा त्याचा देह पाहून मोठ्या मोठ्यांची छाती दडपून जायची. एकदां तर त्यानें गणिताच्या मास्तरांची छडी धरून ठेवली, ती अखेर मास्तरांनाच सोडून द्यावी लागली होती, त्याच्या गालापर्यंत गंध्याचा हात

देखील पोचत नव्हता. पण त्यानें उगीच टांचा उंचावून गालाला बोटें लावल्यासारखें केलें.

रप्पकन् छडी टेवलावर आपटली.

‘ जोरांत, काय भितोस काय त्याला ? ’

गंप्यानें दन्तूकड केविलवाण्या नजरेनें पाहिलें. तो खालीं वांकला. गंप्यानें पुन्हां अवसान आणल्यासारखें करून आपली कामगिरी पार पाडली. आतां मास्तर वर्गाच्या रंगणांत आले.

‘ बाळा दत्तोबा, कोणत्या दगडाला नवस केला होता तुझ्या आईनें म्हणून तिच्या पदरांत असला गुंड पडलास वाबा ? ’

दत्तू बेदरकार बसून राहिला.

आणखी शब्दांची फैर झडली. आज मास्तर ओळीनें शब्द विचारीत नव्हते. वाटेल तिथून उचलीत आणि मुलांकडे भिरकावीत. आणि मागोमाग सपासप छड्या येत.

त्याच्या वरच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या मुलाची पाळी आली.

‘ मगर किंवा सुसर ? ’ मास्तर गरजले.

‘ T-o-r-t-o-i-s-e टॉरटॉइज. ’

‘ चलाव्. ’

‘ यू ’—

‘ यू ’—

त्याच्यावर पाळी आली. सगळा वर्ग डोळ्यांची कवाडें उघडून थरकत्या अधीरतेनें त्याच्याकडे पहात राहिला. त्यालाही मार बसेल का ? तो खेळांत तसा अभ्यासांत पण पुढें होता. त्याला कधीं मार बसत नसे.

त्याचें मन गांगरून भलतीकडेच चाललें होतें. मास्तर त्याच्या समोर उभे होते. त्यांचा चेहरा मगरीसारखा झाला होता. आंघळलेले-खाऊं

कांचेचें कवच

गिळूं करणारे-विनशब्दांनीं बोलणारे-क्रूर आनंदानें चमकणारे-डोळे, वासलेला जबडा, तंबाकूनें तांबडे—काळे झालेले विरळ दांत, डोक्यावरचे संजावाचे केंस व्रशासारखे ताठ, पुढें चकाकणारें टक्कल-त्याला विचारलेला शब्द आठवेना. उलट त्याला आठवलें-एकदां मास्तर त्याच्या वडलांकडे आले होते. मास्तरांची बायको नुकतीच मेली होती आणि त्यांनीं तिच्यावर कविता केली होती. ती वाचायला घेऊन आले होते ते. त्यांत एक ओळ होती—

‘जेव्हां तूं वारलीस गे सुभगे.’

ती ओळ वाचून दाखवून मास्तर म्हणाले होते,

‘काय चिंतोपंत ?’ “स गे सुभगे”, कसा-कसा-काय वरं ?—

“अनुप्रास” आहे नाहीं ?’

त्याला त्यावेळीं त्या ओळीचें हंसूं आलें होतें. ती ओळ, ते ‘स गे सुभगे’ ‘अनुप्रास’—हें त्याला आतां सगळें आठवलें. पण विचारलेला शब्द आठवेना. संजाव, टक्कल, कविता, तो वासलेला जबडा, ते डोळे—सुसर किंवा मगर—

‘चलाव्-वघतोस काय ?—’

तो मानावर आला. मास्तरांच्या मागचा एक मुलगा त्याला तोंडें आणि हातवारे करून कांहीं तरी दाखवीत होता. वर एक मगरीचें चित्र होतें. बरोबर मास्तरांच्या डोक्यामागें. वासलेला जबडा, विरळ विरळ दांत, आंघळलेले डोळे, क्रूर हंसणारे. पण नांव दिसत नव्हतें. मास्तरांचें डोकें आड आलें होतें.

तें चित्र, आणि तो मास्तरांचा वासलेला जबडा. चित्र आणि जबडा—पण त्याला शब्द आठवेना.

तो हातवारे करणारा मुलगा नांवाचें स्पेलिंग सांगितल्यासारखीं तोंडें करीत होता.

हा म्हणाला,

‘E-o—’

पुन्हां त्या मुलाकडे पाहून—

‘C-r-o-c-o—’

‘बोल, बोल पुढें—’ मास्तरांचा धीर संपत आला होता.

‘E-i-o-e.’

‘कर हात पुढें.’

तो पुटपुटत होता.

‘हात आण, e-i-o. काय गाढवा—’

सप-सप-सप-सप-सप उजव्या हातावर आणि तितक्याच डाव्या हातावर.

त्याला हुंदके फुटत होते, पण खालच्या ओंठांवर वरचे दांत रोंवून त्यानें ते दडपून टाकले होते. डोळ्यांत टिपें उभीं होतीं पण तीं खालीं पडूं नयेत म्हणून तो पापणी लववीत नव्हता. पापणी थरथरत होती. तो आंतल्याआंत जळत होता.

तशा छड्या त्यानें केव्हांही कशासाठींही खालत्या नव्हत्या.

तो तसाच हात पसरून उभा होता.

घंटा झाली. पुढला तास हेडमास्तरांचा होता. मास्तर टेबलाकडे गेले. ते बाजूला झाल्याबरोबर त्याला मगरिच्या चित्राखालचें इंग्रजी नांव स्पष्ट दिसलें. तें त्यानें हजजारदां वाचलेलें होतें.

त्यानें आपलें पुस्तक चोळामोळा करीत पिशवींत कोंबलें. दोन टपोरी टिपें ठिबकलीं आणि त्यानें कोटाची बाही फरकून डोळ्यांवरून फिरवली.

तिनें एकदां कुणाला तरी म्हणतांना ऐकलें होतें कीं, खूपशा लवंगा, गूळ, तीळ असें कांहीं खाल्लें म्हणजे आपल्याला हवें तसें होतें.

पण राजमूला खूपशा लवंगा तीळ मिळायचे कुठें ? घरांत काय मूठभर लवंगा होत्या त्या तिनें एकदां खाल्या. आई घरीं नसतांना दाणागोटा चोरून विकून पैसा दोन पैसे एकदोनदां मिळाले त्याच्याही लवंगा घेऊन खाल्ल्या तिनें, पण वेंकापल्लीसारख्या गांवीं एकट्या एका कोमट्याकडून वरचेवर लवंगा घेऊं लागली ती, तर तें बाहेर पडल्याखेरीज कसें रहाणार ? घरांतला दाणा कमी होत चालला तर तो आईच्या नजरेंतून तरी कसा सुटणार ? शिवाय ज्यांना तो विकायचा त्याच आईला सांगतील ही देखील धास्ती होती. त्यामुळें घशा-पोटाची आग होण्यापलीकडे त्या लवंगांच्या उपायाचा तिला कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

पहिल्या पहिल्यानें जेव्हां बेतानेंच ओक्याच्या येत, तेव्हां ती पहांटेच उठून शेतांत जाई. पण पुढें तिला बसतां-उठतां थकवा वाटूं लागला. दोन घांस पोटांत गेले कीं 'ओक्' करून बाहेर यायला लागले, तेव्हां तिला लपवणें अशक्यच झालें.

तिची आई सावत्र होती आणि तिला मूलवाळ कांहीं नव्हतें. ती राजमूचा फार दुस्वास करी. राजमूला नवऱ्यानें टाकलें होतें, त्यावर ती घालूनपाडून बोले. एकदां त्यांचें खूप भांडण झालें, आणि त्यानंतर त्यांचा कायमचा अबोला झाला.

राजम्ला तिच्या सध्यांच्या स्थितीत आपल्या सावत्र आईची भीतीच वाटू लागली. त्यामुळे त्या घरांत राहणे म्हणजे सांदीत सांपडून वर मुका मार वसावा तसे तिला झाले. जों जों दिवस जाई तों तों तिला जीव जड वाटे.

एक दिवस अगदीं गळून जाऊन अडगळीच्या खोलींत पटकुरावर पडली होती ती. वाप जेवायला वसला होता. तो आईला म्हणाला,

“ राजम् नाही दिसत कुठे ? ”

“ तोंड असल पुढे यायला, तर दिसल. ”

“ म्हंजे ? ”

“ म्हंजे ? मी हमेशा म्हणत होती कीं पोरीचं लक्षण वरं नाही. तिला नवऱ्याकडे धाडा. पण मी सावत्र आई ना ? असला छिनालपणा करायचा होता तर सासऱ्यां राहूनच नव्हता करायचा ? नाही तर ज्याच्यासंगं असलं काम केलं त्याचाच घरठाव करावा जाऊन ! इथं कशाला राहती आमच्या उरावर निखारा व्हाऊन ? जल्माला आली, आईला गिळून बसली; लगीन झालं, सासूला खाल्ली. आतां घरी न्हाऊन आमच्या अब्रूला आग लावतीया. जीव कां न देय् विहीरींत, असलं जिणं जगण्यापरीस ? मीं बोललें म्हंजे सावत्रपण दिसतं. आतां गांव काय बोलतो ऐका, म्हंजे दिसतेल पोरीचे गुण ! म्हणे राजम् दिसत नाही. बरी दिसल ? ”

वाप कांहीं बोलला नाही. राजम् चपापली, त्याचा स्वभाव अबोल पण रागीट होता. मनानें तो वाईट नव्हता, पण दुसऱ्या थायकोला दबून होता. राजम्ची छाती धडधडायला लागली. वडील आतांच गरजत येतील कीं काय असें वाटून तिच्या तोंडचें पाणी पळालें. पण त्या दिवशीं तर कांहीं झालें नाही.

कांचेचें कवच

तसेच आणखी थोडे दिवस गेले. तिला दिवसेंदिवस जास्त अवघड वाटायला लागलें. शेजारणी पाजारणींना तोंड दाखवणें जड झालें. ती अगदीं बेचैन झाली.

एकदां आई शहरांत गेली होती. ती एकदोन दिवस यायची नव्हती. तेव्हां राजमूनें हिऱ्या करून ठरवलें कीं आज रामणाकडे जाऊन काय तो सोक्ष-मोक्ष करून घ्यायचा. त्याला हडसून खडसून विचारायचें. फसवून, फुसलावून, तुला मी माझ्याकडे ठेवीन, आपण बाहेरगांवीं जाऊं, अशी हिंमत देऊन त्यानें आपलें काम साधलें होतें. आतां ती त्याला “अशी स्थिति झाली, बाहेर कधीं जायचें ?” म्हणून विचारायला गेली तर तो अंगाबाहेर टाकूं लागला होता. त्यामुळें तिला वेड लागायची वेळ आली.

दुपारीं सगळीकडे सामसूम झाल्यावर ती बालाजीच्या मंदिराकडे गेली. रामणा आपल्या एकतारीवर कांहींतरी गुणगुणत ओवरति बसला होता. ती येऊन ओट्याशीं उभी राहिली. पण त्यानें कळलें न कळलेसें केलें. ती थोडा वेळ थांबली आणि म्हणाली,

“रामणा, माझे काय करणार तूं ? एकदां काय तें सांगून टाक. ”

“काय म्हणतेस ? तुला सांगितलंय मी, वैद्याकडून औषध देईन आणून शहरांतून म्हणजे सगळें ठीक होऊन जाईल. पुन्हां पुन्हां कशाला येतेस इथं ? ”

“तूं आज तीन महिन्यांपासून औषध आणून देतोहेस. इकडे मला दिवसा घराबाहेर निघायची सोय नाही. आणि घरांतही राहतां येत नाही. मी इथं येऊन राहतें. ”

“इथं ? म्हणजे बरें. गांवांतले लोक मला जोडे मारून हांकलून देतील. ”

“ मग शहरांत चल. तिथें मी मोलमजूरी करीन, आपण काय वाटेल तें कलं. ”

“ तिथं काय काम वाहून टेवलंय आपल्यासाठीं ? जरा दमानं घे. सगळं ठीक होईल. ”

“ ठीक काय होईल ? मला इकडे जीव घायची वेळ आली आहे. आणि म्हणे दमानं घे. ”

“ मग जीव दे. माझ्या डोक्याशीं कशाला कटकट करतेस ? ”

तिला संताप आला.

“ माणूस आहेस कीं मांग ? जीव दे ! माझी अशी स्थिती केलीस त्याची कांहीं लाज आहे कीं नाही ? तूं बऱ्या बोलानें मला आपल्या जवळ कर, नाहीतर इथून शहरांत चल. नाहीतरी एवींतेवीं माझी अब्रू गेलीच आहे, मी गांवभर सगळ्यांना टाकेन सांगून कीं, तुझंच हें काम म्हणून. ”

“ तूं कुणाला भीति दाखवतेस ? मला ? तूं गांवांत जाऊन सांगून तर पहा. कुत्रा तरी ऐकेल का ? तूं असेच धंदे करीत असशील म्हणूनच तुला नवऱ्यानं टाकलं असं गांव बोलतं आहे. आतां तूं जाऊन माझं नांव घेतलंस तर कुणी खरं मानील का ? तूं मला धमक्या देऊं नको. इतकं कशाला ? तूं गांवांत जायच्या आधीं, तुला पाहिजे असलं तर देवळाच्या पायरीवर इथं उभा राहून मीच बोंब करतो कीं, ‘ हिला मीं देवळाच्या मागं पकडलं,’ मग पाहतो गांव तुला खरं मानतो कीं मला. ”

“ सात जन्म नरकांत लोळत पडशील. तोंडांत किडे पडतील तुझ्या. मांगा, चांडाळा. ” ती मोठ्यानें किंचाळली. आणि मग तिला राहवेना. ती ओक्साबोक्शीं रडूं लागली.

त्यानें आपल्या एकतारीवर तुणतुणायला सुरवात केली. तिचें रडणें आणि रागावणें थांबेना, तेव्हां तो म्हणाला,

कांचेचें ऋवच

“ आतां इथून चालती होतेस, कीं मी गांव गोळा करूं ? ”

चेंचलेल्या ठेंचलेल्या मनानें ती तिथून अखेर निघाली

त्या रात्री स्वयंपाक करून वापाला जेवायला तिनेच घातलें. जेवण-
बिबण झाल्यावर बापानें तिला विचारलें,

“ राजम्, तुझी आई काय म्हणते हें तुझ्याबद्दल ? ”

राजम् कांहीं बोलली नाही.

“ बऱ्या बोलानें मला सगळें सांगा. नाही तर माझा स्वभाव तुला
ठाऊक आहे. तुझें वय आहे. चूक झाली असेल. कोण वदमाष आहे तेवढें
मला सांग, मी त्याला पाहून घेईन. ”

एकदां तिला वाटलें, रामणाचें नांव सांगून टाकावें, पण दुपारीं
बोलल्याप्रमाणें ती सापासारखा उलटला, आणि त्यानें दुसरेंच कांहीं सांगितलें
तर तिच्यावर कोण विश्वास ठेवील ? उलट आपण ही अशी नवऱ्यावेगळी
राहिली, म्हणून आपऱ्यालाच लोक बोलतील, म्हणून ती पुन्हां गप्पच बसली.

तेव्हां बापानें तिला धमकावली.

“ राजम्, आई म्हणते ते खरें आहे का ? ”

तिनें एकदक हुंदके द्यायला सुरवात केली.

“ कोण ? कुठें ? ”

“ शेतांत. ”

“ कोण ? ”

“ ठाऊक नाही. ”

“ ठाऊक नाही ? ”

“ अंधार होता. ”

“ आपल्या गांवचा होता का ? ”

“ नीट दिसत नव्हतं ”

“ ओरडलीस कां नाही ? ”

“ तोंडांत बोळा दिला होता. ”

“ घरीं येऊन वोलली कां नाहीस ? ”

“ भीति वाटली तुमची. मला वाटलं तुम्ही माराल मला. ”

“ पण आतां हें काय करून बसलीस ? वेळींच कांहीं तरी केलं असतें. आतां कांहीं केलंस तर कारटे, तुला अन् आम्हांला जेल होईल जन्माची. कांहीं तरी याचा बंदोबस्त करायलाच हवा. ”

बाप काय बंदाबस्त करणार आहे याची तिला कांहीं कल्पना होईना, कुठेंतरी नेऊन टाकणार आहे कां, विष घालून मारणार आहे, करणार तरी काय ? त्यापेक्षां आपणच जीव द्यावा असा तिनें मनाशीं विचार ठरवला.

*

*

*

त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं मध्यरात्रीच्या सुमाराला ती पाऊल न वाजवतां वाहेर पडली, आणि बालाजीच्या मंदिरामागच्या विहिरीकडे गेली. तिच्या उरांत धडधडत होतें. इथेंच त्या उलट्या काळजाच्या मांगानें तिला फुसलावलें होतें. तिला एकीकडे रडूं येत होतें. एकीकडे ती मनाचा धडा करीत होती. कांठाशीं पोचतांच ती मटकन् खालींच बसली. इतकी गळून गेली होती. कसेतरी उठून आंचा पदर आंवळला तिनें, आणि ती उभी राहिली आणि मन घट्ट करून कांठाशीं गेली. पण रिकाम्या मोटेंतून विहिरींत ठिवकणाऱ्या पाण्याचा ‘ डबुक्-डबुक् ’ आवाज, कपारींतल्या वेडकांचें “ डरांव्-डरांव् ” आणि रातकिड्यांचें “ किर्र-किर्र ” यांची त्या मध्यरात्रीच्या निःशब्दतेत तिला भीतीच वाटली. विहिरींतून घुमत येणारे ते आवाज अधिकच गंभीर वाटले. तिचा जीव घाबरला. खोल काळ्याभोर विहिरींत आभाळाचा कवडसा हेलावत होता. आणि ती होती त्यापेक्षां अधिकच

कांचेचें कवच

खोल वाटली तिला. ओळखीची विहिर पण तिला अगदीं परकी वाटली. तिला उडी टाकायचा धीर होईना. तिच्या कानांत ते आवाज मोठे-मोठे-मोठे होते चालले. आणि अखेर ऐकूं येईनासे झाले.

ती परत मानावर आली तेव्हां कांठाशेजारी पडली होती. ती उठून परत घरीं गेली.

त्यानंतर तिनें घरांतून पळून शहरांत जायचा विचार केला. आणि पुन्हां एकदां रात्रीचीच बाहेर पडली. गांवाच्या बाहेर आली तशी कुत्रां भुंकू लागली. चहू बाजूनी कोल्हेकुई कानांवर पडू लागली. तिला वाटलें सगळा गांव आतां जागा होणार. म्हणून पावलें भराभर उचळीत ती पुढे चालली. पण अर्धा-एक कोस चालली असेल तेवढ्यांत तिला गळून गेल्यासारखें वाटलें. आणि जरा पुढे गेली तों तिला गोपीगीरचा मठ दिसला. मठाच्या दाराबाहेर पिंपळाच्या पारावर नेहमीं एक बावा बसत असे. त्याला सगळा गांव, आणि सगळ्या गांवाला तो, ओळखीत असे. रस्ता अगदीं पाराला चाटून जात होता. बावाची धुनी पेटलेली होती, आणि बावा बसलेला होता. ती शे-दोनशें पावलांवर आली असेल तों पाराशेजारीं एक कुत्रा भुंकायला लागला. बावाही इकडे तिकडे पाहू लागला. तिला वाटलें बावानें आपल्याला पाहिलें तर खास हटकील आणि मग धडगत राह्यची नाहीं.

ती पुन्हां तशीच घरीं परतली.

तिचा जीव द्यायचा आणि पळून जायचा प्रयत्न फसल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं तिच्या बापानें तिला शहरांतल्या एका आश्रमांत आणून टाकलें.

आश्रमांतल्या लाकांनीं राजमूला ठेवून घेतलें. तिथून तिनें एक दोनदां निसटायचा-जीव द्यायचा प्रयत्न केला पण तोही फसला. तिला

पुष्कळदां वाटे कीं, आपण गांवांतल्या विहिरींतच जीव दिला असता तर बरें झालें असतें.

तिचे दिवस भरत आले तेव्हां आश्रमांतल्या लोकांनीं तिला हॉस्पिटल-मध्ये आणून टाकलें.

तिथें आल्यावर ती दिवस मोजीत राहेली. तिच्या सारख्याच दिवस भरलेल्या इतर बायका तिथें होत्या. त्या तिची चौकशी करीत; कोण, कुठली, कितवें वाळंतपण, असे नाना प्रश्न विचारीत, त्यांचें तिला धड उत्तर देतां येत नसे. मग त्या बायका नवल करीत. आसपास कुजबुजत, तिच्याकडे चमत्कारिक नजरेनें पाहात. आणि मग राजमूला अगदीं ओशाळगत होई. तिला वाटे या दवाखान्यांतच आपल्याला मरण आलें तर बरें होईल. किती तरी बायका वाळंतपणांत मरतात.

ती वाळंतीण झाली आणि तिला ताप येऊं लागला.

ती वाळंतीण झाल्याला तिसरा दिवस होता. तिचें चिरमुललेलें, सुकडें मूल तिच्या कोंटच्या पायथ्याकडच्या पाळण्यांत कापसांत गुंडाळलेलें पडलें होतें. तिचा ताप कमी व्हायच्या ऐवजीं वाढत होता. डॉक्टरणी मधून मधून येऊन औषध टोचीत, नर्स येऊन औषध तिच्या घशांत लोटी. पण कांहीं उपयोग झाला नाही. तिची स्थिति-अधिकच वाईट होत चालली.

आज तर तिची जीभही जड झाली होती. डॉक्टरणींनीं येणें कमी केलें होतें. रात्रीं आठवा सुमार होता. दिवसपाळीची नर्स रात्रपाळीच्या नर्सला केसिसची माहिती देत होती. राजमूच्या कोंटजवळ आल्यावर ती थांबली. तिच्या बोलण्यावरून आणि हावभावावरून राजमूनें ओळखलें कीं आपली आशा यांनीं आतां सोडली आहे.

निजानीज होऊं लागली.

कांचेचें कवच

राजमूच्या जिवाची तगमग चालली होती. आपण आणि मूल जगलों वांचलों तर आपले काय हाल होतील—आणि आपण मरून मूल वांचलं तर ?—

दहा साडेदहा झाले असतील. नर्सची शेवटची फेरी झाली. आणखी एक डोझ पाजण्यासाठी ती राजमूच्या कॉटशीं आली. तेव्हां राजमूनें तिला खुणेनें सांगितलें, “ मी जातेंच आहे. मूल तेवढं द्या माझ्याकडे एकदां. ”

नर्स भहणाली, “ वेड्यासारखं करूं नको. तूं बरी होशील. ”

राजमूनें बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण जीभ चालेना. तिनें खुणेनेंच सांगितलें कीं, “ सगळं मला माहित आहे. तुम्ही मूल माझ्याकडे द्या. ”

नर्सनें विचार केला, एथीतेवीं वाईची रात्रीचीसुद्धां आशा नाही. तिची शेवटची इच्छा कां पुरी न करावी? म्हणून तिनें मूल तिच्याकडे देऊन तिच्या कानांत म्हटलें, “ अगदीं थोडा वेळ घे. ” आणि ती दुसरीकडे निघून गेली.

मूल जवळ घेऊन राजमूनें पदराखालीं घातलें आणि त्याला घट्ट आंवरून ती कुशीवर वळली. पुन्हां थोड्या वेळानें मूल परत ध्यायला नर्स आली तेव्हां तीं दोघें निचेष्ट पडलेलीं होतीं.

क्रिकेट, क्रिकेट ! :

: ५

हल्लीं आमच्या गांवीं मुलें गल्लोगल्लीं क्रिकेट खेळतात. पण त्यावेळीं आम्हांला क्रिकेट म्हणजे श्रीमंतांचाच खेळ वाटायचा. तशांत आमची शाळा व-हाडांतली, खेडेगांवची. गरीबच होती. आमच्या शेजारची ख्रिस्ती शाळाही मोठीशी श्रीमंत होती असें नाहीं. उलट तिथलीं तीं काळीं काळीं डोक्याला बचकभर तेल लावलेलीं मुलें कधीं आमच्याजवळ आलीं तर आम्हांला शिसारीच येई. आमचीं लंगोटी लावलेलीं मुलेंच आम्हांला बरीं वाटत. आणि त्यांची ती नांवे ? अंतोन, पेद्रु, जोझफ ! शी: !

पण एका वावर्तींत आम्हांला त्यांचा फार हेवा वाटायचा. त्यांना रोज क्रिकेट खेळायला मिळे. अन् आम्हीं ? आमचीं क्रिकेटची ओळख नेल्सनच्या तिसऱ्या इंडियन रीडरापुरती. फार तर त्या ख्रिस्ती शाळेचा खेळ पहावा. एरवीं आपले दिवस बदलतील तसे भोंवरा, गोठ्या, नाहींतर विटी-दांडू ! बसा वखट-लेंड-मूंड करीत. क्रिकेट किती मजेदार खेळ ! विकेट-कीपरनें असे पाय फकाटायचे, गुडघे जरा वांकवायचे, आणि त्यांवर कोंपरे टेंकून हाताची ओंजळ करून उभें रहायचें, आणि आला चेंडू कीं पकड ! आणि बॅट्समनें एकेक टोला ऐसा लगवायचा कीं, चालला चेंडू सशा-सारखा ताड्ताड् उडत जमीनी-सरसा !

तीं मुलें क्रिकेटचा संच घेऊन आमच्याकडे पाहात चाललीं कीं, आम्हांला तोंड लपवोंवेंस वाटे ! कधीं त्यांचा खेळ पाहात आम्हीं उभे राहिलों आणि त्यांनीं म्हटलें, ' काय बामना, इटिदांडू खेळत नाहीं काय आज ? ' म्हणजे आम्हांला आमच्या शाळेचा असा राग यायचा !

कांचेचें कवच

आम्हीं मग एकदां मुलांची सभा भरविली. सभा म्हणजे पांच-पंचवीस मुलें एकत्र जमलों. त्यांना मात्र फी न देतां सुद्धां क्रिकेट मिळतो आणि आम्हीं फी देतां तरी क्रिकेट नाही ? वा ! सगळ्यांनीं जायचेंच हेडमास्तरांकडे आणि हट्टच धरायचा कीं, आम्हांला क्रिकेट पाहिजे.

हेडमास्तरांकडे गेलों तेव्हां त्यांनीं पहिल्यानें धुडकावूनच लावलें आम्हांला. जेव्हां पाठच पुरवली अगदीं तेव्हां म्हणाले,

‘ अरे क्रिकेट विलायती खेळ. त्यांत पुन्हां खर्चाचा ! खर्च करायचा कोणी ? तुम्हीं करतां ? ’

‘ मग त्यांना कसा मिळतो फुकट ? ’

‘ त्यांना मिळतात विलायतेतून पैसे. तुम्हांला मिळताहेत ? ’

‘ पण ग्रँट मिळते ती ? ’

‘ ग्रँट ? बरींच शिंगं फुटलांत तुम्हांला ? ग्रँट काय क्रिकेटसाठीं मिळते होय ? तुम्हांला पाहिजेच असला क्रिकेट तर तुम्हीं वर्गणी करा. शाळेजवळ नाहीत इतके पैसे. ’

आम्ही जरा विचार करून म्हटलें,

‘ वरं, देऊं आम्ही पैसे. मात्र सगळे नाही. थोडे शाळेंने दिले पाहिजेत. ’ आम्हीं सुचविलें.

‘ वरं, वरं बघू—आणू ! ’

तेवढ्यानेच आम्हीं हर्षाच्या अंतराळांत उडालों. कितीतरी दिवस शाळेंत क्रिकेटशिवाय दुसरी बात नाही. ‘ आतां या म्हणावं अंतोनला नू जोझपला झोडपून काढूं. ऐट दाखवताहेत मोठी क्रिकेटची ! ’

*

*

*

एका सोमवारी दहा साडे-दहा वाजतां मुलें ओरडलीं, “ क्रिकेट आला नवा क्रिकेट. ” सगळी शाळा फाटकाशीं गोळा झाली. खरेंच, पुढें

हेडमास्तर गंभीर चेहरा केलेले, आणि त्यांच्या मागोमाग ती कागदांत गुंडाळलेली बॅट, ते स्टम्पस्, तो तांबडा तांबडा चेंडू !—त्याने लाल लाल झालेले हात पाह्यला किती मजा वाटेल !—हे सगळे आले. आमचीं मनें दावों तोडून हुंदडूं लागलीं.

त्या दिवसभर मास्तर विचारे शिकवीत होते. पण आमच्या डोळ्यांसमोर चेंडू नाचत होता, बॅट फिरत होती आणि स्टम्पस् उडत होते—आम्हीं मनांतल्या मनांत टोल्यावर टोले लगावले, धांवा केल्या. कॅचेस् घेतले आणि सोडलेही. खिश्चन् शाळेशीं मंच घेऊन त्यांना डिफीट सुद्धां दिला—आमच्या मैदानावर त्यावेळीं हिरवें गवत नव्हतें चित्रांतल्यासारखें, पण चेंडू तर होता लाल लाल ?

त्या दिवशीं तासांच्या घंटा किती उगिरा—उशीरानें वाजल्या ! शेवटची घंटा काय ती खरी, तिच्यासाठीं आम्हीं अधीर होतो.

अखेर ती घंटा झाली. आम्हीं पुस्तकें टाकून धूम ठोकली ती सरळ हेडमास्तरांच्या खोलींत.

‘ सर—’

‘ आलाय् आऽलाऽय् तो पहा — कॅचेच्या कपाटांत. ’

‘ या आम्हांला—आतां सुटी झाली — ’ कपाटाकडे जात कांहीं मुलें म्हणालीं.

‘ दमानं, सेट तुमचाच आहे. तुमच्यासाठींच आहे. आतां पुढल्या आठवड्यांत शाळेची तपासणी व्हायची आहे. तेव्हां पहिला खेळ आपण साहेबांपुढें खेळूं. कदाचित् ते सुद्धां खेळतील. He loves sports. तुम्हांला नाही वाटत असं ? ’

‘ पण सर—’

‘ आतां पण काय ? ’

कांचेचें कवच

‘आम्हीं आतां खेळायला घेतला तर काय झालं ? ते मग पाहतील आम्हांला खेळतांना.’

—‘त्यांच्या समोर खेळूच कीं...’

—‘आणि आतांपासून प्रॅक्टिस केली तर---’

‘नाहीं.....नवीन सेट त्यांच्यासमोर काढायचा. गांवांतल्या लोकांनाही बोलवूं. No, No, झालं ? तुम्हीं सेट मागितलात मी आणला. आतां आठ दिवस म्हणजे कांहीं युगें लोटत नाहीत.’

‘पण सर आम्हां पैसे’—

‘Go’—

*

*

*

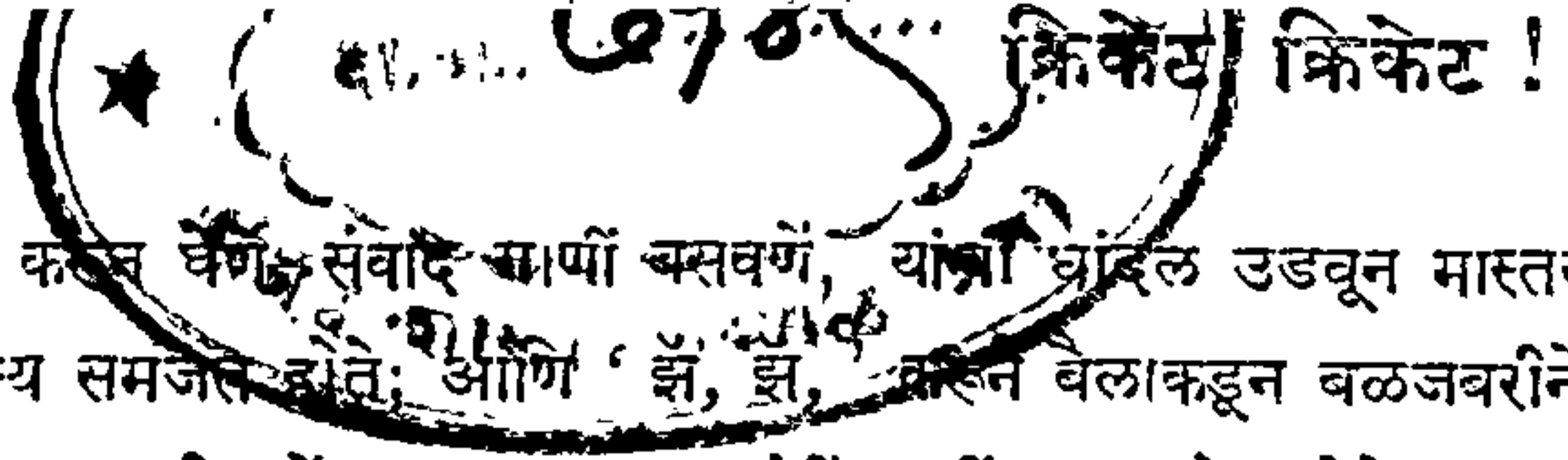
पण ते आठ दिवस म्हणजे युगेंच लोटलीं आम्हांला. आणि त्या नंतर तरी साहेबांनीं यावं ! पण नाहीं. त्यानंतर बातमी जाली कीं, इन्स्पेक्टर आणखी आठ दिवस येत नाहीत.

ते आठ दिवस गेले. आणखी आठ गेले. आणखी आठ. आणखी आणि आणखीही—

त्या भरांत आम्हीं इन्स्पेक्टरांवर आणि मास्तरांवर. मनांतल्या मनांत आणि आपसांत जो राग काढला तो उघड सांगण्यासारखा नाही. पावसाची वाट पाहून पाहून तो पडणार नाहीसा झाला म्हणजे शेतकऱ्यांच्या मनाची स्थिति होते तीच आमच्या मनाची झाली.

आणि बीं करपून गेल्यावर पावसाची सर यावी तसे दोन महिन्यांनंतर ‘साहेब’ आले.

भितींना सफेदी, फळ्यांना ‘व्हॅक जपान’ आणि खुर्च्या टेबलांना रोगणें लावून साहेबांच्या स्वागताची तयारी केली गेली. तीन महिन्यांचें होमवर्क एकदम तपासणें, मागल्या तारखा घालून नवीन होमवर्क देणें,

कविता पाठ करून वेणें संवाद साणीं बसवणें, यांणी घांडिल उडवून मास्तर स्वतःला धन्य समजत होते; आणि 'हॅ, हॅ, हॅ' करून बलाकडून बळजबरीने गाडी ओढवून घ्यावी तसें आमच्याकडून कांहीं-वाहीं करून घेत होते.

तपासणी संपली. शाळा सुटली. साहेबांची 'सरवराई' झाली. आज अखेर खेळ नक्की मिळणार या आशेनें आमचीं खचलेलीं मनें हुरळून उठलीं होतीं. खाऊच्या आशेनें स्वयंपाकघराच्या दाराशीं घोंटाळणाऱ्या मुलांप्रमाणें आम्हीं ऑफिसच्या दाराशीं सारखे घोंटाळत होतीं.

साहेब उठून उपरणें उचलणार तो हेडमास्तरांनीं त्यांना क्रिकेटचा संच दाखवला—

'हॅ: हॅ: हॅ आपण पाहिले नाही यंदा आम्हीं मुलांच्यासाठीं क्रिकेटचा संच आणला आहे. आमचीं मुलं फार हौशी आहेत. Oh! They like sports awfully. अगदीं मागं लागलीं होतीं. नवीन कांहीं खेळ पाहिजे. मीं कमिटीला म्हटलं, 'मुलं आहेत तर शाळा आहे. आपण पैशाला मागं पुढं पाहूं नये.'

मास्तरांनीं चष्मा काढून तोंड मिशा वगैरे उपरण्यानें पुसल्या आणि चष्मा पुन्हां कानांवर चढवला.

'खरं आहे. खरं आहे. Times are changing. क्रिकेट आणला आहे काय ? Good. क्रिकेट म्हणजे 'King of games'. नागपूरच्या अजब बंगल्यांतल्या एखाद्या अजब वस्तूकडे पाहार्हे तसें लावून कपाटांतल्या सेट्चे कौतुक करीत इन्स्पेक्टर म्हणाले, आणि लगेच आपल्या छपरी मिशा डाव्या अंगठ्यानें आणि तर्जनीनें दुभागित त्यांनीं आपल्या पसंतीचा कटाक्ष चष्म्याच्यावरून पुन्हा एकदां सेट्चेवर आणि हेड-मास्तरांच्या चेहऱ्यावर टाकला.

कांचेचें कवच

‘ मी जातो आतां. रात्रीं गाडी पकडून सकाळला वडनेच्याला पोंचलं पाहिजे—नाहीं; मी थांबत नाहीं आतां. मला त्या ह्यांच्याकडे जेवायला जायचं आहे—आणि—नको नको. तुम्हीं आहांतच, खेळूं या मुलांना. ’

ते फाटकावाहेर गेले आणि आम्हीं एकदम मास्तरांना घेऊन म्हटलें,
‘ सर—आतां तरी... ’

सामान खांकोर्टीत दडपून आम्हीं मैदानाकडे धूम ठोकली. स्टम्पस् रोंवले, बेल्स ठेवल्या, गडी उभे केले, खेळाला सुरवात झाली.

पहिला ओव्हर झाला, या म्हणावं ‘ सेण्ट अॅण्टनी ’ च्या मुलांना.

आमचे चेंडू चुकत होते. बॅट हवेंतच फिरत होती मनांतल्या मनांत जितका चांगला क्रिकेट खेळलों होतो तितका कांहीं जमेना. त्याचा ह्याचा कुठेंच ताळमेळ वसना. पण क्रिकेट मिळाला याचाच आनंद आम्हांला पुरून उरला होता.

आज हें काय नवल झालें म्हणून पहायला शेजारचीं खिस्ती मुलें टोळ्यांनीं जमा झाली. तीं आमच्या खेळण्याला हंसत होतीं.

पण त्यांचीच ऐट नको, आमच्या जवळही क्रिकेट आहे हें दाखवण्यांतच आम्हीं रंगून गेलों होतो. ते आले म्हणून आम्हीं दुप्पट ऐट आणून खेळूं लागलों.

दुसरा ओव्हर झाला—तिसरा—लगाव फटकारा—

फाड्-पिच् —

हें काय झालं ? बॅटच्या पात्याची एक झिलपी उडाली.

‘ काय भटजी ? बॅट खेळत नाय् काय ? ’ तीं मुलें ओरडलीं.

आम्ही जरा खट्टूच झालों. नवा क्रिकेट आणि असें कसें व्हावें !
आम्हीं पुन्हां खेळूं लागलों.

क्रिकेट, क्रिकेट !

त्याच्यापुढच्या ओव्हरला बॅटची मूड हातांत राहिली आणि पातें एका फील्डरच्या अंगावर धांवले.

आम्ही जियल्या तिथें मिनिट अर्धें मिनिट सुन्न एकमेकांकडे पाहात राहिलां.

“ हुर्रे !!! क्रिकिट खेळा, क्रिकिट ! ओ भट्टे, आपला इटीदांडूच वरा ! त्योच खेळा ! ”

आम्ही शरभेनें खाली पाहात मुकाट्यानें त्या किडलेल्या बॅटचे हातीं लागतील ते तुकडे गोळा केले, स्टम्प उपटून काढले, हातमोजे आणि पायाची टापणें ओरवाडून ओढलीं आणि परत निघाचें. आणि जातांना रागाच्या निराशेच्या, वैतागाच्या भरांत एक स्टम्प बुद्ध्या तोडला.

‘ हुर्रे !! ’ आमच्या फजितीनें आमचा पाठलाग केला.

त्या क्रिकेटच्या अस्थि नेऊन आम्हीं हेड मास्तरांपुढें ठेवल्या.

‘ हें काय ? ’ ते म्हणाले.

काय तें दिसतच होतें.

‘ एका खेळांत सेट्चा निकाल लावलात ? क्रिकेट खेळायचा म्हणजे काय लांकडं फोडणं वाटलं होय तुम्हांला ? एवढं माहीत नाही तर हटलां होतांत कां इतके क्रिकेटसाठीं ? ’

‘ कसला सेट् आणला सर ? एका फटक्यांत बॅट पिचली अन् स्टम्प मोडला. ’ आम्ही बॅटला स्टम्पची बळेंच जोड देत म्हटलें.

‘ ही वऱ्हाडचा हवाच अशी. जरा चार दिवस कपाटांत ठेवले तर हें. लगेच उधई लागली वाटतं. काय जमीन आहे इथली. ! Rotten ! ’ ते वस्तूंची उचलठेव करीत पुटपुटले.

एका महिन्यानंतर इन्स्पेक्शनचा शैरा आला त्यांत म्हटलें होतें, ‘ शाळेंत खेळण्याची व्यवस्था आजतागाईत असून मुलांसाठीं क्रिकेटचा नवा संचही चुकताच आणला आहे. हेडमास्तर ! उत्साही आहेत. ’

ओठ !

६

मला ती सगळी हकीकत माहीत आहे. आम्हीं त्यावेळीं फत्तेचंदाच्या वाड्यांत हत्तीखान्याशेजारीं राहत होतो. आणि आमच्या घराच्या मागच्या बाजूला एका बोळाच्या तोंडाशी त्यांचें घर होतें. कौन्तारु छप्पर, मातीच्या भिंती, एक दरवाजा, एक झरोका. माहतीच्या देवळावरून गले, मोठ्या रस्त्यानें, तर लांब पडे. पण आमच्या घराच्या मागच्या बाजूनें बाहेर पडलें आणि वडा नाला ओलांडला कीं त्यांचें घर समोर येई. आमची मोलकरीणहि तिकडेच राहात असे.

आज आपण बाजारांत तें दृश्य पाहिलें तेव्हां तुम्हांचा नवल वाटलें.

‘ पांग्या, अरे माय नव्हं कां मी तुझी ? तुला मी इतके दिवस धुंडीत व्हत्ये, अन् तूं मला वळखीनास ’ असें म्हणून त्या पांगळ्याच्या गाडीवर ती अगदीं वांकली, तेव्हां आपलें सगळें वळ एकवटून त्यानें तिला जोरानें मागें ढकललें, आणि म्हटलें,

‘ माय, - कोणू माझी माय ? माझी माय म्येली, तूं कोणी येडी-गीडी तर न्हाईस ? ’

त्यावर तिनें केवढें अकांडतांडव केलें ! अखेर लोकांनीं तिला बाजूला सारलें आणि पांगळ्याच्या सोबत्यानें त्याचा तो देवदारी खोक्याचा गाडा, ‘ खडड्-खडम् ’ करीत पुढें चालवला.

तुम्हांला त्या दोघांचेहि वागणें चमत्कारिक वाटलें, पण ती खरंच त्याची आईच होती !

*

*

*

आतां आम्हीं त्या भागांत राहात नाहीं. आणि मी परवां गेलों होतो तेव्हां त्यांचें तें घरहि शहर सुधराईकडे गेल्यामुळें बेवारशी झाल्यासारखें उजाड पडलें होतें.

आम्हीं तिकडे राहात होतो तेव्हां तोहि माणसें त्या जागेंत राहात होतो. ती जहानोरदार हणमंतरावांकडे सडा-सारवण, धुणीं-भांडीं करी. तिचा नवरा रात्रीं दारू पिऊन येऊन तिला मारी. आपण घरांचें रंगकाम करतो असें तो सांगे. आम्हीं तरी कधीं त्याच्या हाता-पायांना रंग-चुना लागलेला पाहिला नाहीं. पण चारदोन रात्रींनीं त्यांचें भांडण आमच्या घरा-समोरच्या पोलिस नाक्यावर आयचें, पोलिसांनीं त्याला धाक धमक्या देऊन तास-दोन तास वसवून ठेवायचें, आणि त्याची शिंदीची धुंदी जरा उतरली म्हणजे त्याला सोडायचें हें मात्र आम्हीं नेहमीं पाहात असूं.

तिचें वय कांहीं फार नव्हतें. पण तो जरा वयस्कच होता. दर वर्ष-सव्वा वर्षीनें तिला मूल व्हायचें, बारा-पंधरा दिवसांनीं ती कामाला जायला लागायची. पुन्हां चार दोन महिने गेलें नाहींत तो तिचें पोट पुढें ! जें मूल व्हायचें तें दीड दोन वर्षांचें मरायचें. त्यामुळें डोळे पिवळसर, गाल ओढलेले, आणि सदा थकली भागलेली अशी दिसायची ती.

पांचसहा मुलांतून तिचा एकच एक मुलगा जगला—दुसरा कीं तिसरा—आणि तोहि पांगळा, कंवरेखालीं गेलेला. लहान असतांना ती त्याला कामावर वरोवर घेऊन जायची. पण पुढें तो मोठा झाल्यावर आम्हीं कितीतरी वेळां त्याला, घराच्या पडवतिं उदास बसलेला किंवा खुरडत खुरडत नाल्यावर जाऊन वाहत्या पाण्याकडे, आणि त्यांतून “मच्-मच्” करीत हिंडणाऱ्या वदकांकडे, तासन् तास पाहात बसलेला पाहिलें आहे. तो एकटा असला म्हणजे असाच कुडेंतरी एकाग्र होऊन वसायचा. कोणी जातां

कांचेचें कळच

येतांना बोललें तर बोलायचा. वयाच्या मानानें त्याचें बोलणें बोंबडें, आणि ओढल्या ओढल्या सारखें येई. त्यामुळें बरोबरचीं मुलें त्याला घाबरत पण त्याला चालतां धांवतां येत नाहीं हें ठाऊक असल्यामुळें तीं त्याची चेष्टाही करीत. त्याला दगड धोंडे मारीत. तो धड उडवून मोठमोठ्यानें ओरडायला लागला कीं त्यांना जणूं मोठी मौज वाटे.

त्यामुळें पुढें तो खरोखरच कावल्यासारखा—पिसाळल्यासारखा करूं लागला. कुणी जवळ आलें तर प्रेमानें येत आहे कीं त्रास द्यायला हें त्याला कळाचें नाहीं, त्यामुळें तो एकदम आरडून ओरडून अंगावर आल्यासारखा करायचा.

एक आईला पाहिलें म्हणजे मात्र त्याला खराखुरा, पोटांत मावेनासा, आनंद होई. बापानें कधीं त्याच्याकडे लक्षच दिलें नाहीं. आणि दिलेंच तर दडपण्या-मारण्यापुरतें. आईवर त्याचा जीव कीं प्राण ! तीहि इतकी गळली—गांजलेली, पण त्याचें आपल्याकडून सगळें करी. तिच्या पुढ्यांत त्याची खोड काढायची कुणाची छाती होत नसे. नवऱ्यानें देखील जर रागाच्या किंवा नशेच्या भरांत पांगळ्याला मारहाण केली तर ती बाघिणीसारखी त्याच्यावर धांवायची. आणि तो जर आपल्या वायकोला मारूं—बिरूं लागला, तर पांगळ्या ओर—ओरडून सगळी गल्ली जागी करी आणि हातीं लागेल तें बापावर फेंकून मारी.

एक दिवस त्याचा बाप जास्तच दारुप्याला आणि वाहेर कांहीं भांडण करून घरीं आला. वायकोला कांहीं कारणानें कामावरून यायला उशीर लागला. तेवढ्याचेंच निमित्त करून त्यानें तिला खूप मारलें. कधीं नव्हतं इतकी ती विव्हळून रडूं लागली. तेव्हां पांगळ्यानें जवळच चटणी बांदायचा गोटा होता तो उचलून बापावर नेम धरून फेंकला. तो थोडक्यानें

चुकला. तोच दगड घेऊन पांगळ्याच्या डोक्यांत घालायला बाप निघाला. त्यासरशीं तिनें उठून त्याला ढकललें, तों पायरीच्या दगडावर त्याचें डोकें आपटून फुटलें आणि त्यांतून रक्त वाहायला लागलें.

पोलीस आले. पंचनामा झाला. त्याला दवाखान्यांत नेला. डोकें फुटल्यामुळें, कीं आंत आणखी कांहीं विकार झाल्यामुळें कोण जाणें, तो तिथें दोन दिवसांनीं मेला. तिच्यावर खटला होणार असें लोकं बोलत होतीं. पण आजूबाजूच्या लोकांनीं सगळी हकीकत सांगितल्यामुळें ती बचावली.

त्यावेळीं पांगळ्या दहा-बारा वर्षांचा असेल.

नवरा मेल्यावरहा ती तिथेंच राहात होती. तिचें रोजचें राहाट-गाडगें पुढें चालू झालें.

तिची प्रकृति हळुहळू सुधारूं लागली. काळी असली तरी ती ताजी दिसूं लागली. सुकत आलेल्या वेलीला शिंपलें म्हणजे ती जशी परत टवटवीत होऊन फुलूं लागते, तसा तिच्याहि तोंडावर ताजेपणा आणि चालण्यांत दमदारपणा आला. डोळे सतेज झाले. गाल भरून आले. सैल आणि गळलेली चोळी घट्ट आणि भरलेली दिसूं लागली.

पांगळ्याचें ती पूर्वीपेक्षांहि अधिक उत्साहानें करूं लागली.

वर्ष-दोन वर्षे गेलीं.

एक दिवस तिच्याकडे कोणसज जवान मनुष्य आलेला दिसला. खांदे-बिंदे रुंद, अंगानें भरलेला, काळा तुकतुकांत, जहागीरदाराकडेच कामाला होता म्हणें तो.

हळुहळू त्याचें येणें वाढत चाललें. तो आला म्हणजे ती पांगळ्याला बंदकें पाह्यला नाल्यावर, किंवा मागच्या बाजूला कबरस्तानच्या मैदानांत कांहीं तरी निमित्त काढून पाठवूं लागली.

कांचेचें कवच

हळुहळू तिच्याकडून पांगळ्याची आवाळ होऊ लागली. ती त्याच्यावर एवढ्या तेवढ्यावरून चिडू लागली.

पहिल्या पहिल्यानें तो माणूस पांगळ्याकडे फारसें लक्ष देत नसे. पुढें पुढें पांगळ्याचा वाप जसा त्याला मारून-धमकावून दावी तसेंच तोहि करूं लागला. पण पांगळ्याची आई त्या नव्या माणसाला गप्य करण्याऐवजीं उलट पांगळ्यावर रागावें. त्यामुळें पांगळ्याला त्याचा जास्तच राग येई आणि आईचाही.

आजूबाजूच्या लोकांनीं तिच्या पुष्कळ समजावून सांगितलें कीं हें वरें नाही. आधीं तिनें उडवाउडव केलो. नंतर ती त्यांच्यावरच रागावूं लागली. ती जिथें नोकरीला होती तिथेंही तिच्यावद्दल आणि त्या माणसावद्दल कुजबूज होऊं लागली होती. आणि त्यांना नोकरीवरून काढून टाकायचें घाटत होतें असें आमच्या मोलकरगीनें आमच्याकडे सांगितलें

एक दिवस पांगळा मैदानावरून तिन्ही सांजचा परत आला. आई यायची वेळ झालेली नव्हती. पण घराचें दार लागलेलें आणि आंतून उजेड येत असलेला त्याला दिसला. आई आपल्या आधींच आलेली पाहून तो दाराशीं जाऊन ओरडूं लागला. बराच वेळ दार उघडलेंच नाही. मग तिनें उघडलें, पण ती चिडलेली दिसत होती. तिच्या मागोमाग तो माणूस आला. तो रागावून त्याच्या आंगावर धांवला. पांगळ्यानें जवळच पडलेला धोंडा त्याच्यावर फेंकण्यासाठीं उचलला. तोंच त्याच्या आईनें त्याच्या हातांतून दगड हिसकावून घेऊन त्याला एक सणसणीत चपराक लगावली.

वाप असतांनाहि ती त्याला कधीं कधीं मारीत असे. पण बापाचा कड घेऊन तिनें त्याला कधींच मारलें नव्हतें. तिनेंच आज त्या परक्या माणसाचा कड घेऊन मारलें. त्याला तें अगदीं चमत्कारिक वाटलें. तो

तिला विलगायला गेला. तसें तिनें त्याला लांब टकललें. त्यामुळें तो पडवीच्या खांबावर जाऊन आपटला.

त्या रात्री तो रूसून न जेवतां तसाच वाहेरच निजला. पहांटे जागा झाला तों तो माणूस निघून गेलेला होता. पांगळ्या आईजवळ गेला, पण त्याला बाजूला सारून ती आपल्या कामाला लागली. तो नाल्यावर गेला. आणि वाहत्या पाण्याकडे, त्यांत ' मच् मच् ' करीत फिरणाऱ्या बंदकांकडे, पाहात बसला.

आदल्या रात्री खूप पाऊस पडला होता. त्यामुळें त्या दिवशीं नाल्याला पूर आला होता. गहूळ, घाणेरडा, पिंगट. दर पावसाळ्यांत एखाद वेळ तरी नाल्याला पाणी यायचेंच. पाणी जांरांत वाहतांना पहात बसायची पांगळ्याला फार गंमत वाटायची. त्यांत किती भोंवरें व्हायचे बारके बारके, लाटा उठायच्या, फेंस यायचा, खळखळ व्हायची, पोटांत दडलेल्या एखाद्या खडकावर आपटून एखाद्या ठिकाणीं पाणी उसळून परत फिरायचें, पण प्रवाह आपला सारखाच पुढे चाललेला. पाणी एवढें कुठून येतें कळायचें नाहीं. कुठें जातें माहिती नाहीं. आणि कितीहि वाहून गेलें तरी संपतांना दिसायचें नाहीं. तो तासचे तास त्याकडे पाहात बसायचा. आजही तसेंच झालें.

प्रवाहाकडे पाहात असतांना त्याच्या मनांत प्रश्न येत होते. आपली आई आतांशा अशी कां करते ? तो माणूस कोण ? त्याचा कड घेऊन ती आपल्यावर कां रागावते ? ती असं कधीं करात नव्हती मग आतांच कां ? त्याला कांहीं सुचेना. पाणी खळखळत धांवत चाललें होतें. त्याच्या मनांतही तसेंच कांहीं तरी भिरभिरत होतें.

धांवत्या पाण्याकडे पाहून पाहून त्याचें डोकें गरगरूं लागलें.

तो वराच वेळ नाल्याच्या कांठावर बसून परत घराकडे गेला.

त्याला दार उघडेंच दिसलें, पण त्याची आई घरांत नव्हती. त्याला वाटलें, गेली असेल इकडे तिकडे.

कांचेचें कवच

संध्याकाळ झाली. ती आली नाही.

तिन्ही सांजा झाल्या.

रात्र पडली.

तिची नेहमींची कामावरून यायची वेळ टळून गेली.

ती आली नाही.

त्याला बेचैन वाटू लागले.

तो रडला-ओरडला. खुरडत शेजाऱ्यांच्या घरी गेला.

कुणी त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

कुणी आपसांत कुजबुजले.

एकानें त्याला भाकरी दिली.

पहाट झाली.

उन्हें पडलीं.

पण त्याची आई आली नाही.

ती आलीच नाही.

त्याला कुणी शेजारी पाजारी खायला प्यायला देत. रिकाम्या वेळीं तो नाल्याच्या कांठावर जाऊन बसून “ मच् मच् ” करीत पाण्यांतून हिंडत तें पाहात बसे.

आज आपण बाजारांत त्हांना पाहिलें. मीहि त्याला इतके वर्षांनंतर आजच पुन्हां पाहिलें. इतकी वर्षे ती त्याची आई कुठे होती ? आणि आजच ती त्याला कां आणि करी भेटली ? मला कांहीं ठाऊक नाही.

“हा समारंभ तुम्हीं मला निरोप देण्यासाठी घडवून आणला आहे. आणि मी आतां कांहींतरी बोलावं अशी तुमची अपेक्षा दिसतेय—पण काय बोलायचं ? मनाची अशी कांहीं स्थिति झाली आहे—पुष्कळ बोलायचं आहे असं वाटतं आणि बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही असंही वाटतं—

“शिवाय मी आतां इथून अशा ठिकाणी जातो आहे कीं, तिथे मला इथले कोणतेही बंध बांधून ठेवणार नाहीत. माझ्या मागं मी आपल्या आठवणींच्या खुणा ठेवून जातो आहे कीं नाही, कीं माझा मागमूसही राहणार नाही, याचीहि फिकीर मला राहिलेली नाही.”

तो थांबला. खोल आणि स्पष्ट रेषांमुळे कोरून काढल्यासारखा दिसणारा त्याचा चेहरा थोडासा ओढला गेला. त्याची उदास दृष्टि अंतर्मुख झाली. सगळ्यांच्या नजरा त्याच्याकडे लागलेल्या होत्या.

तो काय बोलणार यासंबंधीं प्रत्येक जण आपापल्या मनाशीं तर्क करीत होता. आज पांच वर्षे त्यानें संस्थेंत काम केलें होतें. त्याची कामाची आणि वागण्याची पद्धत अशी असे कीं, अधिकारी आणि सहकारी या दोघांनाही तो सारखाच हवासा वाटे. त्यामुळे एकाएकीं तो असा राजीनामा देईल असें कुणालाच वाटलें नव्हतें. त्यानें राजीनामा कां दिला याचें प्रत्येकाला गूढ पडलें होतें. एक गोष्ट मात्र त्यांच्या लक्षांत आली होती. त्याच्या सगळ्या वागण्यांत एक प्रकारची उदास, विमनस्क छटा मधून मधून दिसत असे.

कांचेचें कवच

त्यानें राजीनामा दिला तेव्हां कुणाला वाटलें, तो अधिक पगाराच्या नोकराविर जात असेल; त्याची उदास, विरक्त वृत्ति आठवून कुणाला शंका आली, तो कुठें निरुद्देश प्रवासाला तर जाणार नसेल ! त्यानें स्वतः कुणालाच कांहीं सांगितलें नव्हतें. कुणी कांहीं विचारलें तर तो उत्तर द्यायची टाळाटाळ करी. किंवा म्हणे, ' कांहीं विचार-विचार नाही. जातो झालं.'

त्याचे ओंठ किंचित हलक्यासारखे झाले. तो गंभीर होऊन बोलूं लागला.

“ मी निरोप घेतों आहे. तुमचाच नाही, सगळ्या जीवनाचा, जगाचाच, निरोप घेतों आहे असं कांहींतरी मला वाटतंय. माझ्या मनांत कांहीं एक प्रकारची खळबळ उडाली आहे, आणि कांहीं आठवणींनीं जड, असह्य जडही वाटतं आहे. असो—

“ मला यावेळीं माझ्या आयुष्यांतला एक प्रसंग आठवतो आहे. तुम्हांला घाई नसली तर-पुन्हां कांहीं—”

सगळीं जणें गप्प होती. कुणी हललें सुद्धां नाही.

तो पुढें बोलूं लागला—

“ त्या गाष्टीला आतां पंधरा-एक वर्ष झालीं असतील. हिवाळ्यांतल्या ' चालीसा ' चे दिवस होते. रात्री दहा-साडेदहाची वेळ होती. धुकं दाट पडलं होतं. इतकं कीं धुळीच्या-धुराच्या लोटासारखं खिडक्यावाटे आंत घुमतांना दिसत होतं. रस्त्यापलाकडलीं झाडं त्या पलाकडलीं शहराची सफील, आणि आभाळ हीं सगळीं नाहीशीं होऊन अनंत अवकाशच नुसता पसरलेला दिसत होता. जणूं सगळं जग एकाएकीं कुठें नाहीसं होऊन आमचं हॉस्पिटलच काय तें मागं राहिलं होतं. त्या अदृश्य झालेल्या जगाला जोडणारं असं, आमच्या मागंपुढं इकडंतिकडं कुठं कांहीं सुद्धां दिसत नव्हतं. रस्त्याच्या पलिकडल्या कडेचे दिवे सांवरीच्या

धोंडांतल्या म्हाताऱ्यांसारखे मऊ मऊ-आहेत नाहीतसे-अंतराळांत कुठ तरी, अगदीं दूर कीं अगदीं जवळ तेंसुद्धां कळत नव्हतं असे-स्थिरावले होते. आणि तिथून जणूं काय आमची गंमत पाहात होते. कां तेही अगतिक झाले होते कुणास ठाऊक !

“ आमचा सर्जिकल वॉर्ड होता. सगळ्यांची निजानीज झाली होती. दिवे सगळे मालवले होते. खांवा खांबाला लागून ओळीनें पलंग लावलेले होते. त्यांवर कुणाचे फ्रॅक्चर झालेले पाय वर टांगलेले होते, कुणाला Fowler's position दिलेली होती. कुणाच्या पलंगाशेजारीं सलाइन लोशनचं भांडं टांगलेलं होतं. एकाच्या उशाशीं औषधांची ट्रॉली आणि ऑक्सिजनचं सिलिंडर ठेवलेलं होतं.

“त्या सगळ्यांच्या आडव्या-उभ्या-तिरप्या-धूसरशा आकृति त्या आंधळ्या प्रकाशांत कशातरी भेसूर, जणूं काय दुसऱ्याच एखाद्या जगांतल्या असल्यासारख्या, दिसत होत्या.

“आम्ही चौघेपांच जण वॉर्डच्या एका टोकाला वसलों होतो. आम्हांला दुसऱ्या दिवशीं डिस्चार्ज मिळणार होता. त्यामुळं आमच्यांत एक प्रकारची सहभावना निर्माण झाली होती. चार-दोन महिन्यांच्या हॉस्पिटलमधल्या सहवासामुळं कांहीं लागेबांधेही उत्पन्न झाले होतेच. म्हणून आम्हीं रात्रीं एकमेकांच्या निरोपाच्या, सुखःदुखाच्या गोष्टी बोलण्यासाठीं जमलों होतो. सगळे तीस-पस्तीशीच्या वयांतले, जगाचे हिंवाळे उन्हाळे पाहिलेले होते. एक नबी मोहम्मद काय तो सगळ्यांत लहान, १६-१७ वर्षांचा, होता. पण आम्हां इतर सर्वांपेक्षां जास्त दिवस हॉस्पिटलांत राहिलेला होता—

“ खरं म्हणजे सगळीकडे निजानीज झाल्यावर कुणी पेशण्टनें बोलत बसायचं नसतं. पण आम्हीं नर्सच्या टेबलावरची घंटा, फुलदाणी, पेपरवेट वगैरे पॉलिश करायचं कवूल करून ही सवऱत मिळविली होती.

कांचेचें कवच

“हॉस्पिटलमधून डिस्चार्ज मिळणार म्हणून कुणाला आनंद वाटणार नाही ? आयोडीन, आयडोफॉर्म, कॅरबॉलिक वगैरेसारख्या औषधांचा संमिश्र दर्प. कण्हणं, विव्हळणं, तडफडणं यामुळं अस्वस्थ आणि कोंदट झालेलं तें रोगट वातावरण ! जीव कसा उवून, गुदमरून जातो ! त्यांतून सुटका होणार म्हणून हायसं वाटत होतं.

“आम्हीं कांहीं वेळ नुसतेच बसून होतो. पॉलिश करायच्या त्या वस्तु आमच्या पुढ्यांत तशाच पडल्या होत्या. क्वचित् कुणाचं घोरणं, आणि घड्याळाची अखंड टिक्-टिक्, टिक्-टिक् सोडली तर दुसरं कांहीं ऐकू येत नव्हतं.

“तेवढ्यांत नवी म्हणाला, ‘आतां उद्यां आपण इथून जाणार. पुन्हां कुणाची कुठं भेट होईल कुणाला ठाऊक ! हे लालाजी मेरठला जाऊन परत आपल्या दुकानांत बसून लसूण आणि केशर सारख्याच तत्परतेनें तोलूं लागतील. हे ठाकूरसाहेब परत रोहतकला जाऊन शेती-बागायती करीत राहतील. हे मुन्शीजी पुन्हां कचरीबाहेर अर्जी-नविशी करूं लागतील. तुम्ही आपल्या मास्टरींत मशगूल होऊन जाल. हा गेंदा आपली झळी खांद्यावर घेऊन फत्तेपुरीच्या नाक्यावर उभा राहून गिन्हाइकांची वाट पाहील.’—

“त्यावर गेंदा म्हणाला, ‘अपना तो भई हस्पताल छोडने जी नही चाहता.’

“‘ये कैसा ?’ आम्ही सगळेजण एकदम म्हणालो, ‘ये भी कोई रहनेकी जगे है ?’

“‘बाबूजी, आपली गोष्ट वेगळी आहे.’ गेंदा वोलत होता. ‘आम्हांला कधीं रुपया दोन रुपये मिळतात, कधीं दोनचार आणेही नजरेस पडत नाहीत. मिळेल ती फीकी-सूकी रोटी खाऊन आम्ही गुजारा करतो. इयं

जें आम्हांला खायला मिळतं तें एरव्ही सणासुदीलासुद्धां आम्हांला दिसत नाहीं. जितके दिवस इथं आम्हांला राह्यला मिळेल तितकंच सही.'

“ नधी स्वतःबद्दल गप्प होता. मी म्हटलें, ‘ भय्या नवी. तुम्ही कांहीं बोलत नाहीं.’

“ ‘ काय बोलूं ? इथं आलेला प्रत्येकजण महिना—दोन महिने—तीन महिन्यांनीं डिस्चार्ज होतो. मी आलों तेव्हां मलाही तसंच वाटत होतं. हें पाहिलंत ना ? इथं, वसायच्या जागीं, एक छोटंसं चिंचोत्र्याएवढं गळूं झालं होतं, तवीव—जरीहू सगळे झाले. पण तें वाढतच चाललं. म्हणून कापून घ्यायला इथं आलों. औट—डोअरमध्ये कापलं, जरा वरं वाटलं, पण वाहातच राहिलं. मग मला त्यांनीं इन—पेशण्ट केलं. वडील मला सोडून जाऊं लागले, तेव्हां मला अगदीं कसं घशांत दाटल्यासारखं झालं. पण वाटलं महिना दोन महिन्यांत बरा होईन, आणि जाईन. महिना झाला, दोन महिने झाले—चार—आठ—दहा—वारा—आज पंधरा महिने झाले, इथंच रखडतो आहे. गळूं हाडाला पोचलं. दोनदां तें बरं व्हावं म्हणून डॉक्टरनं हाड तासलं एकदां दुसरीकडच्या हाडाची चीप काढून तिचं व्रणाच्या जागीं कलम बांधलं. पण तें जगेचना. व्रण वाहातच राहिला. अजून वाहातोच आहे—

“ ‘ आणि आतां उद्यां इथून जायचं. कुठं जायचं ? या बाहेर कशा दाही दिशा नष्ट—अदृश्य झाल्या आहेत. तसं माझं आहे, तुम्ही आपल्या घरून आलां आहां, आपल्या घरीं परत जाल.’—

“इतक्यांत एक वटवाघूळ एका खिडकीवाटे आंत आलं, आणि चौफेर धडपड, फडफड करूं लागलं.

“ ‘ माझं हें असं आहे. मी कुठूनतरी इथं आलों आहे हें खरं. पण इथून जाणार कुठं, करणार काय, तें मात्र कळत नाहीं. मी इथं आल्यावर

कांचेचें कवच

सहा-सात महिन्यांनीं माझा बाप मेऱ्याचं कुणातरी येऊन सांगितलं. त्यावेळीं मला काय वाटलं तें कसं सांगू ! आतां ना आई ना बाप, भाऊ ना बहीण, काका ना मामा असा मी राहिलों आहे'—

“ ‘उद्या जायचं तर कुठं जायचं ? टांगा किंवा डोली बोलावली तर त्याला किराया द्यायला एक कवडीहि नाही. आणि डोलीवाल्याला मी कुठं म्हणून उतरवायला सांगूं?... एक जागा दिशते आहे. घरदार नसलेले तिथंच जातात. तिथंच, जुम्मामशिर्दीच्या पायरीवर मीहि जाऊन बसेन. तिथं एखाद्या कवावीच्या दुकानांत बैठं काम मिळेल. निदान मशिर्दीत जाणारे-येणारे पै-पैसा खैरात तर देतालिच.—पण ही वाहती जखम वेऊन जन्म काढायचा’—

“ या प्रसंगाची मला आज आठवण होते आहे. ”

सगळेजण गप्प होते.

“ माझी स्थिति त्या नबी मोहम्मदसारखीच झाली आहे. पण माझी जखम मनाची आहे.

“ आम्ही तीन भावंडं होतो. आम्ही म्हणजे मी, माझा पाठचा भाऊ आणि एकच बहीण. बहीण सव्वा वर्षांची होती, तेव्हां आईबाप वारले. आणि आम्ही पोरकीं झालों. मी असेन पंधरा-सोळा वर्षांचा. अर्ज्या लिहून आणि शिकवण्या करून मी आपलं शिक्षण करीत होतो. भावाचंही करीत होतो. मोठा हुशार होता. वाटलं, मला फार शिकतां आलं नाही तर नाही, त्याचं शिक्षण करीन. तो नांव काढील. आणि काढलं असतं. पण ऐन विशीच्या वयाला टाय्फॉइडनें त्याचा बळी घेतला.

“ मी बहिणीकडे पाहून दिवस काढूं लागलों. मी तिचा आधार होण्याऐवजीं तीच माझा आधार झाली होती. तिच्याचसाठीं मी जगत

होतों. जगणार होतों. नाहींतर मला जगून काय करायचं होतं ? तिला मी आपल्या डोळ्यांतल्या बाहुलीसारखा जपत असं. कशी गोजिरवाणी होती ! किती शहाणी होती ! पण पाडाला आलेलं फळ पिकुटायत्या लागवं तसं झालं. १४-१५ वर्षांची असतांना ती आजारी पडली. आजार लांबत चालला. दोन महिने, तीन महिने, चार महिने झाले. तिच्या डोळ्यांतली निरंजनं मंदावत चाललीं. तिच्या शुश्रूषेत किती दिवस आणि रात्री घाल-वत्या त्याला गणती नाही.

“ पण जणू काय जें निसटूनच जाणार होतं तें मी धरून ठेवूं पाहात होतों. आणि एक दिवस निरंजन विझलं.

“ एकदम मला सगळीकडे उजाड झाल्यासारखं वाटलं. मी म्हटलं, आयुष्याला कांहीं अर्थ आहे का ? कां आपण बेत करीत असतो ? अंत-राळांत गंधर्वनगरी पाहात असतो ? क्षितिजाच्या कडेवर एखादा तारा कल्पून त्याच्या रोखानें कशाला जाऊं पाहतों ? हा एक प्रवास आहे झालं ! कुठूनतरी प्रवास सुरू होतो. वाटेंत आपल्याला चार सोबती भेटतात. कांहीं वेळ हातांत हात घेऊन किंवा आपल्याला हात देऊन साथ करतात. आणि एकामागून एक सोडून जातात. कधी आपण त्यांना प्रवास करीत ठेवून सोडून जातो. आपण कुठं जात आहों कुणालाच माहित नसतं. कशासाठीं चाललों आहों त्याचा अंदाज नसतो. पण आपण आपले चालत असतो. चालावंच लागतं. थांबणं आपल्या हातीं नसतं म्हणून चालत राह्यचं. कळीची मोटर असते ना ? चावी संपेपर्यंत चालायचं. संपली कीं कुठं तरी कसं तरी थांबायचं—

“ तसं माझं झालं. माझे दोन जीवबंध तुटले, त्यांच्या जखमा वाहात राहिल्या-त्या वरोवर वागवति मी चालत राहिलों आतां मी

कांचेचें कवच

इथून दुसरीकडे चाललोंय् ? कशाला ? इथं राहून तरी आयुष्याला कांहीं अर्थ आहे कां ? कुठं तरी कांहीं अर्थ आहे कां ? म्हणून जातोंय—

“आणखी एक मनांत येतं. तेंहि सांगायला हरकत नाहीं. मी प्रेम केलें सर्वस्वानं केलें. जीवन-प्रवाहाशीं झुंजत असतांना त्या प्रेमानंच मला धोर आणि बळ दिलें. पण त्यावेळीं सहवास लाभला नाहीं. आणि लाभण्यासारखी वेळ आली तेव्हां माझं प्रेमाचं अधिष्ठान माझं राहिलं नव्हतं. किंवहुना तें केव्हांच खरोखर माझं नव्हतं, असं मला आढळून आलं. मी एकटाच प्रेम करीत होतों, आणि ती तिची केवळ वागण्याची लकत्र होती. याची जाणीव मला हृदयभेदक झाली. त्यामुळें जड पाहणारा तिसराही बंध तुटला जगाशीं मला जोडणारं कांहींच शिल्लक राहिलं नाहीं.

“ तुम्ही मला निरोप द्यायला आलां आहां. मीही निरोप घेतोंय्. निरोपच. कुठंही गेलों तरी आतां मला मागले लागेबांधे कांहीं राहिले नाहींत ही जाणीव सतत राहिल. मग निरोपच नाहीं तर काय ? सगळ्यांचाच निरोप.”

तो थांबला. त्याला पुढें बोलवेना. एकदम जड झाल्यासारखा तो खुर्चीत बसला. तिथें जमलेल्या लोकांची अंतःकरणंहि तशींच जड झालीं.

निरोप-समारंभाला लोक जमले तेव्हां लहख ऊन होतें. पिवळ्या धमक उन्हाच्या चौकोनांनीं खोलीच्या फरशीला सोन्याचा उजाळा दिला होता.

तें ऊन केव्हां गेलें कुणाला कळलें नाहीं. काळवंडलेला प्रकाश आतां चोरपावलांनीं खिडक्यांवाटे बाहेर पडूं पहात होता. सगळें वातावरण कसें शिशासारखें जड झालें होतें. एक प्रकारची विषण्ण गंभीरता दाटली होती. विजेच्या दिव्याचा कर्कश प्रकाश पाडून ती दूर करण्याचा कुणालाही धीर झाला नाहीं.

गोपी :

: ८

मोतमाउलीची जत्रा भरली होती. टेकडीच्या चढणीवरून तुफान गर्दीच प्रवाह उलट सुलट चाललेले होते. हजारों माणसांची नुसती रीघ लागलेली होती. त्यांतून रेटांत, दडपीत, वाट काढीत गोपिका पुढेंपुढें चालली होती. मागल्या पुढच्या लोकांचे धक्के लागत त्यांची तिला तमा नव्हती. तमासगिरांची लहानमोठी टोळकीं मध्येंच अडथळ्यासारखीं उभीं असत, त्यांची तिला क्षिति नव्हती. घामट लोकांच्या अंगाची ओकारी आणणारी घाण, दारू पिऊन धुंद झालेल्यांच्या श्वासोच्छासाचा दर्प, सेण्ट आणि पावडरींचे उग्र आणि रुक्ष भपकारे यांची तिला दाद नव्हती. रहाटपाळणे आणि चक्रे चालवणारे, किंवा खेळ-तमाशे करणारे यांच्या आरोळ्या, टिनाच्या कण्यांतून येणारे कर्णकर्कश आवाज, किरकिरीं फिरत होती त्यांचें क्राँवक्राँव किंवा ताशे-गाड्यांचा कडकडाट, रबरीफुग्यांच्या पुंग्यांचे आणि ताडपानांच्या पिपाण्यांचे एकसुरी पोंगे, यांपैकीं कांहींही तिच्या कानांना ऐकूं येत नव्हतं. मिठाईचीं, कापडाचीं, बोहऱ्यांचीं-वुरुडांचीं, कांचेचीं-बांगड्यांचीं रंगी-वेरंगी आरास केलेलीं दुकानें, किंवा चित्रविचित्र तऱ्हेदार पोषाख केलेले स्त्री-पुरुषांचे जागोजाग थबकलेले थवे तिच्या दृष्टीस पडत नव्हते. ती एकसारखी पुढें पुढें चालली होती. तिचें सगळें लक्ष मोतमाउलीकडे लागलेलें होतें. आपण केव्हां एकदां वर पोचतो आणि आपला नवस पुरा करतो असं तिला झालें होतें. जणूं काय घटकाभराचा उशीर झाला तर मुहुर्त टळेल, किंवा

कांचेचें कवच

मोतमाडली जागची उठून जाईल आणि आपल्याला नवस फेडतां येणार नाहीं, अशी तिला चिंताच वाटत होती.

तिच्यावरोबर तिच्या शेजारच्या रखमा, भिवरा, यशवदा, धुरपदी वगैरे चारपांच बायका होत्या. त्या सगळ्या जत्रा पाह्यला आल्या होत्या. हें पहा, तें पहा, या दुकानाशीं थांब, त्या दुकानाशीं घोंटाळ याच्याशीं दोन शब्द बोल, त्याच्याशीं थट्टामस्करी कर असें त्यांचें पावलोंपावलों चाले. त्यामुळें गोपिकेला अगदीं धीर निघेनासा व्हायचा, ती चडफडायची आणि एकटीच पुढें चालूं लागायची. मग बाकीच्या कुरबुरत, तक्रार करीत, धांवत पळत तिला गांठायच्या.

अशाच त्या एका वांगड्यांच्या दुकानापाशीं उभ्या होत्या. रखमा ही वांगडी घालून पहा, ती वांगडी काहून टाक असें करीत होती. गोपिकेची आपल्या डाव्या कडेवर बसलेल्या नंदूला सांवरीत, चुळवुळ चालली होती. ती म्हणाली, “चला ग बायांनों आतां. परतून येतांना घ्या काय घ्यायचं तें.”

इतक्यांत धुरपदी पलिकडल्या बाजूला पाहात म्हणाली, “अग ए, भिवरे, गोपे, तो वघ पांझू. पारीबी हाय संगती जनुं.”

हे शब्द कानावर पडल्यावरोबर गोपिकेची चलबिचल झाली. ती मान उंचावून इकडे तिकडे पाहूं लागली.

धुरपदी म्हणाली,

“गेला. तो तिकडं, त्या कापडाच्या दुकानापाशीं उभा होता. गेला आतां गर्दीत. नजरें नाय पडत.”

“जाऊं दे गेला तर. जाईनाका कुठं वी.” असें म्हणून गोपिका पुन्हां इतर बायकांच्या वरोबर चडणीला लागली. तिची पूर्वीची एकतानता आतां

भंग पावली होती. पांझ जत्रेंत आहे-त्या तिच्याबरोबर आहे-ही गोष्ट तिच्या मनाला खुपू लागली.

अखेर चढ संपला आणि त्या टेकडीच्या माथ्यावर येऊन पोंचल्या. देवळाच्या आवारांत हारीनें दुकानें लागलीं होतीं. मेणाच्या लहानमोठ्या बाहुल्या आणि मेणवत्त्या, मेणाचे लहानमोठे हात-पाय, नाक-कान, तोंड, दांत, जीभ, डोळे, स्तन वगैरे सर्व अवयव मांडून ठेवलेले होते. ज्यानें जो नवस केला असेल तो ती वस्तु घेई. प्रत्येक दुकानांतलीं माणसें “ बाई बाळ घ्या, आई बाहुलें घ्या ” करून ज्याच्या त्याच्या मार्गे लागत. एका दुकानापारीं थांबून गोपिकेनें एक रुपयाचें एक बाहुलें घेतलें, चार आप्याच्या मेणवत्त्या घेतल्या, शेजारच्या एका दुकानांतून चार आप्यांची फुलें घेतलीं आणि ती देवळांत जायला निघाली.

टेकडीच्या सवंध माथ्यावर नाजुकसा सोनेरी उजाळा आला होता. सूर्य मावळतीकडे झेंप घेत होता. समुद्राच्या काळ्या-निळ्या जलपृष्ठावर सोनसळ्यांचा तरल नाच चालला होता. तो पाहण्यासाठीं रखमा, भिवरी, धुरपदी थांबल्या पण त्या देखाव्याकडे पाठ फिरवून गोपिका देवळाकडे वळली. चारी वाटांनीं लोकांची गच्च गर्दी आंत घुसत होती. त्यांतच तीही शिरली.

समोर गाभाऱ्यांत उंचावर मोतमाउलीची मूर्ति, कडेवर बाळ येशूला घेऊन उभी होती. तिच्या अंगावर जरीकाठी बुद्देदार आकाशी रंगाचें वस्त्र होतें. डोऱ्याला सोन्याचा क्रिरीट होता. सभोंवार सोनेरी प्रभा फांकलेली होती. वरतीं चांदव्यांत चांदण्या चमकत होत्या. अरुण-प्रभेनें रंगलेल्या ढगांतून पऱ्या पंखांवर तरंगत होत्या. त्या रम्य, स्निग्ध, तेजोमय दृश्यावर गोपिकेची नजर खिळून राहिली. तिचें हृदय कृतज्ञतेनें उचंबळून येऊन डोंळ्यां-वाटे ओसंडू लागलें. नंदू दोन वर्षांचा झाला. माउलीनें हा दिवस दाखवला. तिचे हात आणि डोके नकळत लवले.

कांचेचें कवच

आंत जमलेल्या गर्दींत हिंदु, मुसलमान, पाशीं, ख्रिस्ती, काळे, गोरे, ब्राह्मण, कुणबी, गरीब, श्रीमंत, सर्व जातीचे लोक होते. त्यांतून हळुहळू वाट काढीत गोपिका कठज्यापर्यंत पोचली. कठज्याच्या आंत गेल्यावर तिनें नंदूला कडेवरून उतरून पुढ्यांत घेतलें. पायच्यापाशीं नेऊन त्याला डोकें टेंकायला लावलें, तिनेंही डोकें टेंकलें, आणि वाहुलें, मेणवत्त्या, फुलें ओढ्यावर ठेवलीं. ती तिथल्या माणसानें तशींच उचलून टोपलींत टाकलीं. गोपिकेच्या मनाला एक निसटता धक्का चाटून गेला. तिला वाटलें होतें, वाहुलें आणि फुलें देखीच्या पायांवर वाहतील, मेणवत्त्या पेटवून ठेवतील, मगच नवेंस पुरा होईल. तसें झालें नाहीं. तिला शंका आली, ह्यामुळे नवस फेडण्यांत कांहीं उणें तर नाहीं राहणार! ती मनांतल्या मनांत म्हणाली, “आई मोतमाउली, माझ्या वाळाला उदंड आयुष्य दे. माझें काय चुकलें-दांकलें असेल तर पोटांत घाल.”

पुन्हां नमस्कार करून ती कठज्याशीं येऊन उभी राहिली.

तिला आज धन्य घाटत होतें. आज दोन वर्षे ती ज्या दिवसाची उत्कंठेनें प्रतीक्षा करित होती, ज्या दिवसावर तिचा जीव टांगून राहिला होता, ती आज उगवला तिचीं मुलें जगत नव्हतीं. “नंदूला दोन वर्षे पुरीं झालीं म्हणजे जत्रेंत मी तुला वाहुलें वाहीन.” असा ती मोतमाउलीला नवस बोलली होती. मोतमाउली नवसाला पावली होती. तिच्या वैराग आयुष्यांत जिऱ्हाळा लाभला होता. आज तिनें नंदूला तेल लावून न्हाऊं घातलें होतें. त्याला गोड करून खायला घातलें होतें. कमरेला गोफ, अंगांत नवा कोट सदरा, डोक्याला जरीची टोपी, कपाळाला अवीराचा पट्टा असा त्याला सजवून तिनें मोतमाउलीच्या पायावर घालायला आणला होता. तिचा गळा अगदीं दाटून आला.

आजच्या या सुखांत एकच इत्य होतें. पांडू नव्हता. पंधरा तीन वारापूर्वी एक दिवस सकाळीं तो नेहमीसारखीं शिंदोरी बांधून घेऊन कामावर गेला आणि संध्याकाळीं परत आलाच नाहीं. तेव्हांपासून ती विमनस्क झाली होती आपल्यावरून त्याचें मन उतरत चाललें आहे हें तिला दिसत होतें. पण तो घर सोडील असें तिला वाटलें नव्हतें नंदूसाठीं तरी तो राहिल अशी तिची भावना होती. ती भावना फोल ठरली. इतकेंच नाहीं तर तो जत्रेंत आला होता, त्या दुसऱ्या वाडेबरोबर आला होता, या गोष्टीमुळें तर ती अधिकच व्यग्र झाली होती.

तिगें डोळ्यांत उभी राहिलेली आंसवें टिपलीं. पदराच्या टोंकानें तोंड पुसलें. आणि नंदूच्या तोंडावरून एकदां हात फिरवून त्याला कडेवर घेऊन ती बाहेर पडली.

तिला आपले पांडूबरोबरचे सगळे दिवस आठवले. हा पांडू आज जसा पारुच्या नादीं लागला होता तसाच तो दहा वर्षापूर्वी गोपिकेभोंवतीं रुंजी घालीत होता.

अठरा-वीस वर्षांची जवानीच्या बहराची तिची उमर होती. ती जेव्हा कांसोटा कसून विटांची पाटी डोक्यावर घेऊन टसकेचाज पावले टाकीत जा-ये करायचो तेव्हां आसपासचे लोक आपापचीं हातांतलीं कामें तशींच टेंवून, तिची उभार छाती, गरगरीत दंड-मांड्या आणि रसरशीत अंगकांति यांच्याकडे टकटकां पाहत राह्यचे. त्यांतच पांडू सुतारही होता.

एक दिवस असाच तो तिच्याकडे पाहत असतांना त्याच्या बरोबरचा एक मनुष्य म्हणाला, 'काय पांडोवा लई पाह्यतायसे ? कां, हाय कां नाय ? पण नशीब कसं बघा, हो अशी तरणीताठी, नवरा सुकटकाठी. सदा अथरुण धरून बसलेला.'

कांचेचें कवच

पांडू नुसता हंसला. गोपिकेनें त्याच्याकडे पाहिल्लें.

त्यानंतर एका संध्याकाळीं ती आपल्या सासूवरोवर घरीं न जातां पांडूवरोवर निघून गेली.

*

*

*

एक प्रकारच्या धुंदीत त्यांचे दिवस चालले होते. दिवसां कष्ट करावे, रात्रीं चैन करावी. काम नसेल तेव्हां खेळ-तमाशे, सिनेमा-नाटकें, जत्रा-उरूस हीं बघायला जावें. त्याला कसलेही पाश नव्हते. तिनें सगळे पाश तोडून टाकले होते.

एकदां पांडू तिला गमतीनें म्हणाला,

“ गोपे, तूं आतां कामावर नको जात जाऊं.”

“ कां ? ”

“ अग, कुणी तरी नेईल तुला. ”

“ कांहीं तरीच बोलतां. मी दुसऱ्यासंगं जाईन व्हय ? ”

“ काय त्याचा नेम ? ”

“ होऽऽ— ” ती हेल काढून म्हणाली, “ विचारा आपल्याच मनाला. ”

त्यानें तिच्या गालावर हळूच टिचकी मारली एक.

महिना, दोन महिने, सहा महिने, एक वर्ष त्यांच्या नकळत पऱ्यांच्या पावलांनीं निघून गेलें.

तिला दिवस राहिले. त्यांच्या सळसळत्या प्रीतीचा पहिला अंकुर होता तो. प्रीतीच्या मंदिरावर मातृत्वाचा कळस चढणार होता. तिच्या सुखाला उधान आलें होतें

आपण आपल्या नवऱ्याला टाकून आलों याची गोपिकेला कधी खंत वाटलीच नव्हती. अननुभूत अशी गांड अस्वस्थता तिच्या रोमरोमांत भरली होती.

वेळेवर मुलगा झाला. अगदी गुटगुटीत गोट्या. पांढूसारखेच ठसठसीत नाकडोळे, भरलेले ओंठ. त्याला कुठें ठेवूं आणि कुठें नको असें त्यांना झालें. त्यांनी त्याचें जें कांहीं कौडकौतुक केलें त्याला सुमार नाहीं. त्याच्यासाठी त्यांनी किती वेगवेगळ्या प्रकारची अंगडीं टोपडीं केलीं. चाळ वाळे, मनगट्या खुळखुळे, गोफ-ताईत, काय म्हणून त्यांनी त्याच्यासाठी केलें नाहीं !

परंतु मुलगा आठदहा महिन्यांचा झाला आणि त्यांच्या सुखाला उतरती लागली. एक दिवस तो आजारी पडला आणि चारआठ दिवसांच्या तापानंतर निवाला.

गोपिकेचा सगळा संसार चुना झाला. घराचा पाया एकाएकी खचावा तसें तिला झालें. लखलखात दीप पडून पाठोपाठ दिगंतर काळवंडून जावें तसें सारें जग तिला अंधारलें. जेवणखाण, कामधाम, कांहीं तिला सुचेना. पांढूनें तिची परोपरीनें समजूत घातली. म्हणाला,

“ गोपे, वेडे. एवढ्यानें काय अशी खचून जातेस ? जरा हसती-खेळती हो. पुन्हां सारं ठीक होईल.”

पण ती कधीं उल्हसली नाहीं.

दिवसगत झाली तसें दुःख वुजत चाललें. पुन्हां ती संसारांत रमली. पहिली खुमारी परत आली नाहीं. पण कडवटपणा कमी होत चालला.

तिला पुन्हां दिवस राहिले. पुन्हां बाळंतपण झालें. पुन्हां मुलाचें कौतुक झालें. वर्ष सवावर्ष गेलें आणि तोहि मुलगा आजारी पडून पहिल्याच्या मागोमाग गेला.

कांचेचें कवच

त्यानंतर तशींच आणखी दोन वाळंतपणे झालीं. आणि तींहा सुळें गेलीं.

तिच्या अंगचा रसरशीतपणा सगळा नाहीसा झाला. दंडमांड्या सैल पडल्या. काळासवळी काया पिकुटून सुकत चालली. सुख आणि दुःख दोन्ही तिला सारखींच झालीं. तिच्या शरीराला कीं मनाचा कसला वासना म्हणून राहिली नाही फुलोरा झडला, पालवी गळाली, नुसत्या फांट्या राहिल्या. तेज मावळलें, हंसूं हरपलें, आणि जीव जडावला.

पांडूनें तिला खुलवायचा प्रयत्न केला. पण कोमेजून सिटलेलें कमळ पाकळ्या ताणून फुलवण्याचा प्रयत्न होता तो. त्यानें तिला जवळ घ्यावें, कुरवाळावें, परंतु तिच्या अंगाला ऊव म्हणून येऊं नये.

हळुहळू त्याचेंहे मन तिच्यापासून दुरावू लागलें. अधून मधून तो रात्रीचा बाहेर राहू लागला. क्वचित् निशापाणीहि करी. एकदां ती त्याला यावद्दल बोलली, तेव्हां तो म्हणाला,

“ मग, माझा मी मालक आहे. मी वाटेल तें करीन. तूं धुण्याच्या पिळ्यासारखी पडून राहतेस—तर मी काय करूं ? ”

तेव्हांपासून तिचें मन अधिकच विटलें. तिला एखादे वेंळीं वाटे, आपण उगीच या वखेज्यांत राहिलों आहों. चालतें व्हावें एक दिवस. पुन्हां वाटे, एकदां नवऱ्याचें घर सोडलें तें सोडलें. हें सोडून कुठें जायचें ?

असाच एकदां रात्रीं तो अगदीं टेच होऊन घरीं आला आणि तिच्या अंगारीं झोंवूं लागला.

ती म्हणाली, “ माझ्या वाटे जाऊं नका. माझ्या जिवाला वरं नाही—”

तसा तो आणखी लगटला आणि म्हणाला,

“ गोपे, हें वरं नाही—”

“माझ्या जिवाला बरं नाही म्हणते ना. मी आतां धुण्याचा पिळा झाले. जा कोण ताजी तरणी असल तिच्याकडं.”

तो वेभान झाला होता, म्हणाला, “रांडे, फार झाले नखरे तुझे. आतां नाही मी ऐकायचा.” असें म्हणून त्यानें तिला कवेत धरलें.

त्याबरोबर तिनें त्याला थोबाडीत भडकावून दूर ढकललें, आणि ती म्हणाली,

“तोंड आटपून बोल. रांड कुणाला म्हणतोस—? रांडा असतील दुराच्या—”

“तुला, आपल्या नवऱ्याला सोडून आलीस तूं. रांड नाही तर काय. मिजास करतेय—”

त्यानें तिला आंढळून धरून खाली पाडलें, आणि म्हणाला,

“बोंबल आतां, कर काय करतेस ती.”

त्यानंतर तिला पुन्हां दिवस गेले. यावेळीं ती इस्पितळांत गेली. तिथे ती आसपासच्या वायांजवळ आपल्या मागच्या वाळंतपणाच्या गोष्टी सांगून म्हणायची, “मला मुलाची आशा नाही. चार झाली होती याच्याआधीं. वर्षभराच्या मागं पुढं गमवायंचीं. काय नशिवांत आहे कुणास ठाऊक.”

तिथे आलेल्या एका पोक्त खिस्ती बाईनें तिला सांगितलें,

‘बाई, आतांपावतर पुष्कळ नवस केले असतील तूं. आतां आमच्या वांद्याच्या मोतमाउलीला कर. माउली सगळ्यांना पावते.’

गोपिकेनें नवस केला.

नंदू वर्षाचा होईपर्यंत तिला सारखें धाक्धुक् वाटत होतें. त्याला पडसें खोकला झाला तरी तिचा जीव कासावीस होई. त्याचें अंग जरासें

कांचेचें कवच

तापलें तर तिच्या जिवाची तगमग होई. डोळ्यांतल्या वाहुलीसारखी ती त्याला जपे. त्याला जेव्हां एक वर्ष पुरें झालें तेव्हां तिच्या जरा जिवांत जीव आला. आणि दोन वर्षांचा झाला तेव्हां तिच्या जिवाला खरा विसांवा मिळाला. वाटलें, माउली आपल्याला खरोखर पावली. केव्हां जत्रा भरते आणि केव्हां आपण नवस फेडतो असें तिला झालें. तो दिवस आज आला होता.

नंदूच्या वेळीं तिला दिवस राहिले तेव्हांपासून पांढूचें घरीं येणें कमीकमीच व्हायला लागलें होतें. पुढें ती वाळंतपणांतून उठली. तरीही त्यानें तिची फारशी विचारपूस केली नाहीं. तो दुगवत चालला होता. आणि अखेर घरच सोडून गेला.

या वाळंतपणांत ती पहिल्या पेक्षांही क्षीण होऊन गेली होती. स्वतःला संभाळून नंदूला जपतांना तिला पुरेवाट होत असे.

पण तो तिच्या जीवनाचें निधान होता. त्याला सांभाळावें, जपावें, वाढवावें, हें तिच्या जीवनाचें आतां सर्वस्व झालें होतें. त्याचें कौतुक करावें त्याच्यावर लटकेंच रुसावें, तो रडकुंडीला आला म्हणजे पटकन् उचलून पटापट त्याचे मुके घ्यावे यांत तिचें आनंदसर्वस्व सांठलें होतें. त्याच्यावर तिच्या साऱ्या आशा ओळंबलेल्या होत्या. संसारांत दुसरी कसली इच्छा तिला राहिली नव्हती. माझा नंदू मोठा होईल, बाप्या होईल, त्याला मी शहाणा करीन. तो माझे पांग फेडील अशी तिची स्वप्ने होती. त्यांत ती रंगून गेली.

*

*

*

नवस फेडल्याला चारसहा महिने होऊन गेले. घरें बांधण्याच्या कामावर जायचें गोपिकेनें केव्हांच सोडून दिलें होतें. ती धुण्याभांड्यांचीं घरकामें करी. एक दिवस संध्याकाळीं ती शेजारणीकडे मुलाला ठेवून

नेहमप्रमाणं कामावर गेली. परत आल्यावर पाहाते तर मुलाला ताप आलेला.

दोनतीन दिवसांनीं ताप गेला पण तेव्हांपासून मुलाची प्रकृति मात्र खालावू लागली. तो हळुहळू निस्तेज दिसू लागला. तिनें पुन्हां नवस केले. घरगुती औषधे केलीं. गळ्यांत लसूण आणि बिब्वे बांधले, शेजारणींनीं कुणी सुचवले, ' पारूनं नाही तर दुसऱ्या कुणी करणी केली असेल. तूं उलटा कोंबडा दे म्हणजे त्याच्यावर उलटेले.' त्याप्रमाणें गोपिकेनें पांच रुपये पदरचे मोडून उलटा कोंबडाही दिला. पण उत्तर म्हणून पडेना. पोरगा सारखा पिवळा पडत चालला.

एक दिवस तिनें पाहिलें तों पोरानें पोट फुगलेलें दिसलें. तिनें शेकलें चोळलें, चाटण दिलें. पण कांहीं कमी होईना. दिवसेंदिवस अधिकाधिकच फुगत चाललें. आंतलें हिरव्या शिरांचें जाळें बाहेर आलें. दहाबारा दिवसांत पोट इतकें ताणलें कीं, तेल लावलेल्या तुंब्यासारखें तुकतुकीत दिसू लागलें. डोळे पिवळे जर्द झाले. त्याला नीट श्वास घेतां येईना. नीट लघवी होईना. तो अगदीं मरगळून निर्जीव होऊन गेला.

कुणी जाणत्यानें सांगितलें,

“ मुलाला ऊंस खायला या म्हणजे कावीळ बरी होईल आणि लघवी होऊन पोट पण हलकें होईल. ”

जो तो आपल्या अकलेप्रमाणें चांगलें करण्याकरतांच सांगे. तीही आपल्याकडून होईल तें करी. परंतु रोगाचें प्रमाण तिळमात्र उतरेना. गोपिकेचा जीव अगदीं गोंधळून गेला होता.

या सगळ्या अवर्थांत पांझ फिरकलाहि नाही. कुणी म्हणे, “ आम्ही त्याला कुर्त्याच्या बाजारांत पाहिला. ” “ कुणी म्हणे, आम्हांला कल्याणला घरकामावर दिसला होता. ”

कांचेचें कवच

आणखी एकानें सांगितलें,

“ मला तो स्टेशनवर भेटला काल. त्याला मी बोललों, ‘ नंदूच्या जिवाला वरं नाही. ’ पर तो कांहीं बोलला नाही. ”

“ वरं. नाही बोलला तर नाही. ” एवढेंच बोलून ती गप्प बसली.

होतां होतां एक दिवस नंदूची प्रकृति फारच विघडली. तो मधून आंचके घायचा आणि नग निपचित पडायचा. तेव्हां गोपिका घाबरली. शेजाऱ्यांनीं जाऊन गांवांतून डॉक्टरला बोलावून आणलें. त्यांनीं नंदूला तपासलें आणि ते गंभीर मुद्रा करून वाहेर पडले. ज्यानें त्यांना बोलावून आणलें होतें त्याला अगदीं हलक्या स्वरांत ते म्हणाले,

“ धोंडीबा, पोराला इस्पितळांत ने. घरीं त्याचा इलाज व्हायचा नाही. ”

नंदूला इस्पितळांत न्यायचें हें कळल्याबरोबर गोपिकेला एकदम रडूंच कोसळलें. ती म्हणाली, “ डॉक्टरसाहेब, तेवढं मात्र करूं नका. तुम्हींच काय करायचा तो इलाज करा. इस्पितळांत चिरफाड करतील, कां सुई टोंचतील, कां काय करतील ! नको नको. माझा एवढाच पोरगा आहे. तुम्हींच त्याला वांचवा. ”

“ वाई, घाबरूं नका. विमारी वाढली आहे. तिथंच चांगला इलाज होईल. इथं घरीं कांहीं करतां यायचं नाही. ”

डॉक्टरनीं धंदेवाईक सांत्वन केलें.

अखेर त्याला दवाखान्यांत नेला. तिथल्या डॉक्टरांनीं सांगितलें,

“ याच्या पोटांतलें पाणी काढायला पाहिजे. ”

पाणी काढून नंदूला परत वॉर्डांत आणून पोंचवलें तेव्हां तिसरा प्रहर झाला होता. नंदू अगदीं निपचित पडला होता. गोपिका त्याच्याकडे पाहात उभी होती.

संध्याकाळ झाली. रोग्यांना भेटणारे लोक येऊं लागले. इतका वेळ गुदमरून टाकणारी शांतता होती ती जाऊन वॉर्ड गजबजला. तिच्याही शेजारचे पाजारचे लोक नंदूला पाहायला आले.

तेवढा तास झरझरा गेला. घड्याळांत “टण्” वाजलें. नर्सनें धंटा वाजवली आणि भेटिला येणारे लोक परत जायला लागले. दहापंधरा मिनिटांत पुन्हां स्तब्ध शांत झालें.

तिन्ही सांजा झाल्या. पश्चिमेकडे सोनें उधळलें होतें तें निवळून नाहीसें झालें.

होतां होतां दिशा काळवंडल्या. दिवे लागले. आठ साडेआठचा सुमार होता. नंदूच्या पोटांत पुन्हां पाणी सांचलें होतें.

थोड्या वेळानें डॉक्टर आले. त्यांनीं नंदूला पुन्हां बघितलें. त्याच्या तळपायावरून आपल्या जुडग्यांतली एक किल्ली फिरवली, गुडघ्यावर बोटानें ठकठक केलें. छातीपाठीला नळी लावून तपासलें. आणि कसलेंसैं इंजेक्शन देऊन ते जायला निघाले. तेव्हां गोपिकेला अगदीं धीर निघेना. ती डॉक्टरांच्या वाटेंत आडवी झाली. आणि पायांवर डोकें ठेवून नुसती रडूं लागली.

डॉक्टर म्हणाले, “ऊठ बाई, आमच्याकडून आम्ही सगळं करतों आहों. तितकंच आमच्या हातीं आहे.”

“होईल ना वरा तो ? मला तेवढाच आहे हो. पांच मुलं झालीं. त्यांतला हाच राहिला आहे.”

डॉक्टर बाजूला होऊन न बोलतां निघून गेले.

नंदू निश्चेष्ट पडला होता. गोपिका नंदूच्या खाटेवर ओणवली. तिनें डोळे मरून त्याच्याकडे पाहिलें. त्याचा श्वास अत्यंत क्षीण आणि अत्यंत कष्टानें चालला होता. “माझ्या राजा” म्हणून तिनें त्याच्या अंगावरून हात

कांचेचें कवच

फिरवला. त्यानें एक निमिषच डोळे उघडले, आणि मिटले. तिचा हात त्याच्या निर्जीव जावळावरून फिरत होता. एकाएकीं तो आंचके देऊन हातपाय झाडूं लागला. तिला बघवेना. एक टाहो फोडून ती खाली हबकली आणि खाटेवर डोकें टेंकून हुंदकूं लागली. तें ऐकतांच नर्स लगबगीनें आली. तिच्या मागोमाग इतर नोकर आले.

तांपर्यंत नंदूचे, आंचके, श्वास, धडपड, सर्व थांबलें होतें. त्यांनीं सर्कनू खाटेभोंवतीं पडदा केला.

नंदू गेल्याला आठदहा दिवस होऊन गेले. गोपिकेला आतां रडूं येत नव्हतें. तिचे डोळे रडून रडून रखरखीत झाले होते. कोणी मुलाची आठवण केली तरी ती अक्षर बोलत नसे. अहोरात्र नुसती पडून राही.

नंदू गेल्याचें पांडूला कळलें होतें. कांहीं दिवसापूर्वीं पारूहि त्याला सोडून परत आपल्या नवऱ्याकडे गेली होती. त्यानें विचार केला पुन्हां गोपिकेकडे जावें.

दुपारची वेळ होती. दारांतच उंबऱ्याकडे डोकें करून गोपिका लवंडली होती. कुणाची तरी चाहूल आली आणि सांवली पडली असा तिला भास झाला. पण ती तरीच पडून राहिली.

“गोपी—”

पांडूचा शब्द ऐकतांच ती उठून बसली.

“मी आलोंय्.”

ती कांहीं बोलली नाही. तो पडवीच्या कडेला खांबाशीं बसून राहिला.

“मी ऐकलं.” तो जरा वेळानें म्हणाला.

तरीहि ती गप्प होती.

“ आपला नंदू—”

हैं ऐकल्यावरोबर ती उठली.

“ लवकरच आठवण झाली ! ” असें म्हणून तिने भयाण भेदक हास्य केलें.

त्यानें तिच्याकडे पाहिलें नाहीं. जरा थांबून खालीं बघतच तो म्हणाला,

“ झालं तें होऊन गेलं. आतां लावून बोलं नको—आतां मी—”

“ इथं परत राह्यला आलायस् होय ? राहा खुशाल. खोली मोकळी आहे.”

आणि ती झटक्यानें बाहेर पडून चालूं लागली.

“ अन् तूं कुठं चाललीस ? ” पांडूनें विचारलें.

तिनें उत्तर दिलें नाहीं.

“ गोपे. गोपे, मागं ये.”

तिनें मागें वळून देखील पाहिलें नाहीं. जणूं तिच्या वारेंत आड कांहीं तरी येत होतें. तें तोडून, बाजूला सारून, मागें टाकून वाट काढावी तशी ती चालली होती. होतां होतां वळणावरच्या ओसाड घराच्या भिंताडा आड ती दिसेनाशी झाली.

आतांची ही जी गोष्ट आहे, ही कांहीं बंगालच्या भूक-वणव्यांतली ठिणगी नाही किंवा युद्धाच्या जगड्व्याळ चरकांतून उजाडलेली चिळकांडीही नाही.

आजची ही गोष्ट—“ गोष्ट ” कसली, एक प्रसंगच, हा आपल्या नित्य दृष्टीस पडणारा आणि, म्हणूनच बहुधा, सहज दृष्टीआड होणारा असा आहे.

ज्यावेळीं लष्करभरती नव्हती, लष्करी गरजाही नव्हत्या; महागाई नव्हती आणि टंचाईही नव्हती; कंट्रोल नव्हता आणि काळा बाजारही नव्हता त्या वेळची गोष्ट आहे ही.

त्या दिवशीं आमच्याकडे कांहींतरी श्राद्ध किंवा पक्ष असावा. जेवा-यला उशीर होणार हें उघडच होतें. भटजीच मुळीं ११॥—१२ पर्यंत आले नाहींत. त्यामुळें सगळींच अगदीं हवालदील झालीं होती. आणि लहान मुलें तर भुकेमुळें झालेली आंतड्यांची ओढाताण सहन न होऊन वसत्याजागींच लवंडलीं.

अखेर बारावर दोन वाजतां पुरुषांची जेवणें आटपलीं. भटजी आणि वडील मंडळी ओसरीवरच गप्पा मारीत बसली. मी वरतीं सज्जांत आराम-खुर्चीवर, सिगारेट्चे झुरके मारीत पडून राहिलों.

आमच्या सज्जाच्या समोरच हवेलीवाल्यांच्या वाड्याची मागची-वगीच्याची वाजू येते. वगीचा कसला ! जिकडे तिकडे रान माजलेली

ओसाडीच होती आतां ती ! खुरटलेल्या फुलझाडांचे ताटवे करडई—कोराटीच्या दाटीनें गुदमरून गेले होते. आणि जिथें जाई जुईच्या वेली एकवेळ बहरल्या असतील तिथें खाजकुडरीची झाडे फोंफावलीं होती. आणि त्यांतून एक प्रचंड पिंपळ उघडा बोडका असा उटून उभा राहिला होता. त्याची एक मोठी फांदी ओणवून रस्त्यावर आली होती. तिच्या वेड्यावांकड्या सांवल्या पडल्या होत्या. शेंड्यावरचीं उरलींसुरलीं चारदोन जरठ पानें वाऱ्यावर सळसळत फडफडत, आणि मध्येच मुरड खावून गप्प होत.

माझा डोळा लागला असावा. कारण 'धट्' असा आवाज ऐकून मी जागा झालों आणि सांवरून वसलों. आमचीच मोलकरीण उष्ट्या पत्रावळींचा गद्दा समोरच्या उकिरड्यावर टाकून परतत होती. तो आवाज ऐकल्याबरोबर पलीकडे पडलेलें फाटकें कुत्रें जागें झालें, आणि आंग मागें ताणून, कान फडफडवून पुढें सरसावलें. चौफेर पसरलेल्या कचऱ्यांत निष्फळ फुंकारे देत असलेलें गाढव पुढें आलें. आवाराच्या भिंतीच्या सांवलींत रवंथ करीत बसलेल्या गायीची समाधि भंग पावली, आणि ती पत्रावळीशीं येऊन त्या ओहून उपसून चाहू लागली. दोन भिकान्यांचीं मुलें उकिरड्याच्या दुसऱ्या बाजूला सिगारेटच्या पेट्या, कांचेचे तुऱडे असें कांहीवाही गोळा करीत होती. तींही आपला तो उद्योग टाकून या बाजूला आलीं. आणि त्यांनीं द्रोणांतून उरलेलें, ओघळलेलें तूप आमटी वगैरे चाटायला, आणि मिळेल तें खायला, आरंभ केला. आधीं ए ह, आणि त्यामागून आणखी दोन चार असे कावळेही काव काव करीत येऊन या मंडळीच्या मध्ये उतरले, आणि चोंचींनीं खालवर करून कांहीं खावें, कांहीं उचलून पिंपळाच्या फांदीवर न्यावें, असें करूं लागले. गाय आपली अधून मधून या लोकांवर फुस्कारी आणि शिंग रोखी. पण हीं सगळीं एकमेकांच्या ओळखीचीं असावीत. कारण तीं तेवढ्यापुरतें—तिचा अदब राखण्यापुरतें—मागें घेतल्यासारखें करीत आणि आपलें काम पुन्हां चालू ठेवीत.

किचेचें कवच

इतक्यांत एक भिकारीण धांवत धांवतच तिथें आली. एका स्तनाला चिकटलेले मूल हातानें सावरलेलें, अंग अकालीं जरठ झालेलें, अंगावर कापड-वरतीं पिंपळावर जितपत पानें हांती तितपतच. तिनें आपलें मूल खालीं ठेवलें आणि त्यांतल्यात्यांत आपल्या पदराचा जो भाग कमी फाटका होता त्यांत लगवगीनें भरतां येईल तें ती भरूं लागली.

“माय, म्यां आज लई तूप खाल्लें बघ.” दोन मुलांपैकीं मुलगा म्हणाला.

“आन् म्यां खीर खाल्ली. ह्यो दुरोन बघ.” मुलगी मोठ्या फुसकारकानें सांगू लागली

मुलानें त्याला सांपडलेलें एक जुनें वस्त्याचें पातें आईला दाखवायला आणळें, आणि तिनें पदरांत घेतलेल्या वस्तूंतून हळूच एक घांस घेऊन खाल्ला.

“ऱ्हाऊं द्या. सांजच्याला व्हीईल. तिकडं जाऊन खा.”

एवढें होतें आहे नाहीं तों दुसरी एक भिकारीण आणि तिची १०-१२ वर्षांची मुलगी तिथें आली. आणि एकदम पहिलीच्या अंगावर धांवून ओरडली.

“एऽ, व्हय येकीकडं. मोठी वसली गोळा करीत. जसा काय बापाचा माल.”

“मग काय, तुझ्या बापाचा हाय व्हय ? व्हो तकडं.”

एवढ्यांत नवीन आलेलीनें तिला धरून ओढलें. तेव्हां पहिली पदरांत भरलेलें सांवरून उभी राहिली आणि तिनें दुसरीच्या झिंज्या ओढल्या. त्यावर तिनें हिला हिसडा दिला. त्याबरोबर तिचें पदरांतलें सगळें अन्न सज्यासारखें मातीला मिळालें. मग त्यांची झोंबाझोंबी आणि शिबीगाळ सुरू झाली. आणि त्यांत त्यांच्या आईबापांचा नवऱ्या नातलगांचा उद्धार झाला.

मुलें क्षणभर कावरींवावरीं होऊन उभीं होतीं तीं परत उकिरज्याकडे वळलीं. गाय, गाढग्र, कुत्रा आणि कावळे माणसांना दबकून थोडावेळ थव-कळीं होतीं; त्यांचेही काम परत चालू झालें.

मला काय वाटलं कुणास ठाऊक. मी आपल्या धाकट्या भावाला निरोप देऊन खाली पाठविलें कीं, घरांत कांहीं अन्न उरलें असलें तर भिकारणींना द्या. त्यांना उष्ट्यांतून कांहीं मिळालें नाहीं. पांच एक मिनिटांत परत येऊन तो म्हणाला, “आजी म्हणते, दादाला म्हणावं आपलं कालि-जांतलं शहाणपण कालिजांतच असूं द्या. असं अन्न वांटायला लागलीं तर साऱ्या गांवांतलं भिकार दारांत गोळा होईल. मस्त उष्टं मिळालं आहे त्यांना.”

हें ऐकून मला थोडेसें हंसूं आलें. कां कोण जाणें ! मी कांहीं मोठा उदार होतों असें नव्हे. इतकेच नव्हे तर, माझे मत, भिकार्यांना पै-पैसा देखील देऊं नये असेंच होतें. अन् तसाच मी वागत असें; कारण आपण देतो म्हणून भिकार पोसतें आणि वाढतें हें माझे तत्त्व होतें. अर्थात मी पैसा दिला नाहीं म्हणून भिकार्याला वाईट वाटलें आहे, किंवा भिकार्यांची संख्या एकानें तरी कमी झाली आहे असें मला मुळींच दिसलें नाहीं. आणि सगळ्यांनीं भीक घालायचें बंद केलें तर भिकारी भीक मागायचें बंद करून कांहीं उद्योगाला लागतील कीं छोट्या मोठ्या चोन्या करूं लागतील, याचाही मी विचार केला नव्हता.

मला हंसूं आलें तें माझे स्वतःचें वागणें आणि मी खाली पाठवलेला निरोप यांतल्या विसंगतीचें कीं, आजीनें माझे कॉलेजांतलें शहाणपण काढलें त्याचें, हें त्यावेळीं लक्षांत आलें नाहीं आणि आतांही येत नाहीं. कदाचित् दोन्ही कारणांनीं असेल. पण हंसूं आलें खरें.

कांचेचें कवच

हें सगळें व्हायला पंच-चारच मिनिटें गेलीं असतील. भिकारणी आतां पत्रावळींची ओढाताण करीत होत्या. त्यांच्यापुढें हार खाऊनच बहुधा गाय-गाढव कुत्रा आणि कावळे पुन्हां बाजूला झाले होते. एक भिकारीण पत्रावळींवर ओणवी होऊन दुसरीला कांहीं घेतां येऊं नये म्हणून झटत होती.

तेवढ्यांत मस्त आणि मळकट रेड्याच्या मागोमाग रवडत कुरकुरत कमेटीची कचरागाडी आली आणि उकिरड्यासमोर उभी राहिली. आपले जातभाई उकिरड्यांत नाकें खुपसताहेत याची रेड्याला जाणीवही दिसली नाही. आणि आपलेही जातभाई उकिरड्यावर अन्नासाठीं ओढाताण करताहेत याची कचरागाडीच्या गाडीवानाला किंवा त्याच्या साथीदाराला जाणीव असलेली दिसली नाही. त्यांनीं सगळ्यांनाच उकिरड्यावरून हांकललें. कचरा उपसून गाडींत भरला. पेट्टी उभी करून ठेवली आणि रेड्याला च्यक्च्यक् करून गाडी हांकलली.

“माय ह्ये बघ.” मुलानें वस्त्याचें पातें पुन्हां आईला दाखवलें. त्याला हातानें बाजूला सारून तिकडे न पाहतांच ती कडेवरच्या मुलाला सांवरून तशीच पुढें चालली.

गाथ पुन्हां भिंतीपशीं जाऊन रवंथ करीत बसली.

कुत्रें तुरुतुरु चालतें झालें.

गाढव रिकामाच उकिरडा फुंकीत राहिलें. कावळे उठून भिंतीवर जाऊन बसले. पिंपळाच्या ओक्या वोक्या वेड्यावांकड्या फांद्यांची सांवली रस्त्यावर पडली होती.

त्यांवरल्या उरल्यासुरल्या चारदोन जरठ पानांची सळसळ फडफड मधून मधून कानांवर येत होती.

किरमिजी ओंठ :

१०

आज दुपारीं चार वाजतां “ कॉफी हाऊस ” मध्ये भेटायला सुरेखानें माधवाला बोलावले होते.

तिला त्याचा राग आला होता. अगदीं सपाटून राग आला होता. जवळ जवळ गेल्या संबंध महिनाभर तिनें तो दाषण्याचा प्रयत्न चालवला होता. ऑफिसांत जेव्हां जेव्हां तिला त्याच्याशी काम पडे तेव्हां तेव्हां संयम ठेवतांना तिला पराकाष्ठेचा त्रास होई. आतां तिला तो कोंडमारा असह्य होऊं लागला होता. तिच्या संयमाचें धरण फुटण्याच्या वेताला आले होते. आणि म्हणूनच आपल्या हातानें बांध फोडून आपल्या रागाचा सगळा धबधबा त्याच्यावर सोडायचाच असें तिनें ठरवले होते. आणि त्यासाठींच ती आज त्याला भेटणार होती.

तीन चार वर्षे एकत्र एका ऑफिसांत घालवल्यानंतर, बरोबर हॉटेलांत चहा-फराळ केल्यानंतर, मधून मधून सिनेमाला आणि फिरायला गेल्यानंतर देखील माधवानें असें करावें, म्हणजे सुमतीशीं लग्न करावें, हा निव्वळ हलकटपणा, विश्वासघात होता याबद्दल तिची अगदीं खात्री होती. वरें, त्यांतूनही सुमति तिच्यापेक्षां श्रीमंत असती, सुरेख असती, अधिक आकर्षक राहात असती तर गोंष्ट निराळी होती. तसें कांहीं नसतांना, त्यानें तिचा सगळा नोंक झोंक झुगारून देऊन त्या “ रखडू ” मुलीशीं लग्न करावें ! खरोखर ती ज्याला हीरो समजली तो गांवढळ निघाला अगदीं !

कांचेचें कवच

तिला आठवलें मग. मागेंही तो असाच कधीं कधीं अरसिकपणा दाखवायचा.

तिनें पहिल्यांदाच ओठांना रंग लावला होता, आणि नखांनाही. त्या दिवशीं रेस्टॉरंटमध्ये चहा घेतांना कुणीतरी म्हटलें,

“मिस्टर कुलकर्णी, आज सुरेखाकडे पाहिलं नाहीं तुम्ही !”

“अहो कॉम्प्लिमेंटस् चा तिला.” दुसरी.

“कां बुवा, आज विशेष काय आहे ?”

“अहो तिच्या ओठांकडे पहा. नखांकडे पहा.”

“इशू, असं ग काय करतां ?” ती संकोचत म्हणाली होती.

“ओ, यस्, यस्. आहे खरं. आपल्या बुदा हें लक्षांत येत नाहीं.”

माधवानें उत्तर दिलें होतें.

माधवाची बेफिकिरी पाहून तिला जरा खट्टू वाटलें होतें. पण ती बेफिकिरी खरी नसावी, कारण पुरुष पुष्कळदां बेफिकिरीचें मुद्दामच सांग करतात, असेंहि तिला वाटलें. मनुष्य इतका कसा अरसिक असेल ! आणि तोहि माधवासारखा.

*

*

*

माधव त्यांच्या ग्रूपमधल्या सगळ्या मुलींचा हीरो होता. युद्ध सुरू झाल्यानंतर सरकारी खात्यांच्या शाखा भरमसाट विस्तारायला आणि वाढायला लागल्या तेव्हां सेक्रेटरीअटच्या सिव्हिल सप्लाय खात्यांत पहिल्यांदाच जीं तरुण मुलेंमुलीं भरलीं गेलीं त्यांतच सुरेखा होती. तिच्या ओळखीच्या इतरही मुली होत्या. त्यांचा एक ग्रूप झाला होता. माधव त्या मुलींपेक्षां पांचसहा वर्षांनीं मोठा होता. त्या सगळ्या मॅट्रिक-इंटरच्या आसपास शिक्षण

सोडून आलेल्या होत्या. माधव बी. कॉम्. होता. त्यामुळे त्याला थोडी वरची जागा मिळाली होती. आणि मुलींवर त्याचा रुबावही होता. त्याचे केस, त्याची जिवणी, नाक, दांत, डोळे, भुंवया, कपाळ, उघड्या कॉलरोंतून दिसणारा भरदार गळा, छाती-सगळे अगदी तरुण मुलींवर छाप पाडील असे, हीरोला जसे असायला हवे तसे होते. त्याचे वाचन आणि माहिती तर त्या मुलींच्या अगदी आवाक्याबाहेर होती. शिवाय सातान्याकडे त्याचे घर आणि शेतीवाडी होती. त्याचा मोठा भाऊ सातान्याला की कोल्हापूरला वकील होता. आणि तो स्वतः काहीं दिवस नोकरी करून पुरेसे पैसे जमल्यावर आर्टिकल्स भरून R. A. होणार होता. तरल रोमान्स आणि अगदी हातांत धरून ठेवतां येईल असा भक्कम रीअलिझम् यांचा त्याच्या ठिकाणी अशा रीतीने मोठा मनोहर मिलाफ झाला होता. त्यामुळे बहुतेक मुली त्याच्यावर लक्ष ठेवून होत्या; त्यांतून त्याचे योत्तणे, चालणे, वागणे, इतके मोकळे, सरळ आणि निःसंकोच असे की, प्रत्येकीलाच आपल्यावर त्याचे स्नेहपूर्ण लक्ष आहे असे वाटावे ! आणि सुरेखाला तर तसे वाटून घेण्याला विशेषच कारण होते. कारण तिची राहणचि नव्हती का तशी ?

आणि सुमति ? सुमतीही त्यांच्याच बरोबर त्यांच्याच ऑफिसांत होती. पण सुरेखासमोर सुमती म्हणजे फुलपांखरासमोर मृगाचा किडा ! गवतांतून सरपटणारा तो प्रसन्न आणि उज्वल पण एकरंगी किडा कुणीकडे आणि सप्तरंगांचे इंद्रजाल अंतराळांत आंदोळीत जाणारे फुलपांखरुं कुठे ! सुमती इंटर झालेली होती, पण घरच्या गरीबीमुळे तिला नोकरी धरावी लागली होती. आणि तरीही आपली ती सकाळच्या कॉलेजांत जातच होती. म्हणूनच इतर मुलींनी 'रखडू' असे नांव ठेवले होते तिचे. बी. ए. व्हायचा वेत होता म्हणे तिचा. कांठ-पदर सुद्धा न छापलेले तिचे ते एकरंगी पाटळ, मिळेल त्या कापडाचा कसातरी शिवलेला व्हाउझ, पायांत साध्या वाहणा,

कांचेचें कवच

कानांत बारा महिने तेरा काळ एकच एक मोत्यांच्या कुड्यांची जोडी, आणि तीहि बहुधा तिच्या आईचीच असावी. तिचें तें ओकं बोकं राहणं सुरेखाला मुळीच पसंत नसे.

आणि खरोखरच सुरेखाचें वागणें अगदीं याच्याविरुद्ध होतें. केसांच्या, कुंकवांच्या, इअररिंगच्या, ब्लाऊझेसच्या, पातळाचा पदर आंवळून किंवा सैल, खांद्यांच्यावरून किंवा खालून घेण्याच्या ज्या ज्या फॅशनस् आल्या आणि गेल्या त्या सगळ्या सुरेखानें केल्या. त्यांत ती केव्हांही मागें राहिली नाही. अशा तिला डावलून माधवानें सुमतीला पत्करावें हें तिला अगदींच चमत्कारिक वाटत होतें. शिवाय तिनें माधवासाठीं काय केलें नव्हतें ! तिच्या भोंवतीं घुटमळणारे आणि घोटाळणारे इतर तरुण नव्हते असें थोडेंच आहे ! तिच्या बरोबर जायला जायला मिळावें म्हणून धडपडणारे, गाडीच्या गर्दीत मुद्दाम तिच्या मागोमाग चढणारे, आणि त्यावेळीं इतर असभ्य लोकांचा तिला धक्का लागूं नये म्हणून 'केवळ तिच्या संरक्षणासाठीं...' तिच्या भोंवतीं आपल्या सभ्य बाहूचा अडसर घालणारे, या सगळ्यांकडे पाठ फिरवून सुरेखानें माधवावर नजर रेंखून ठेवली होती.

म्हणूनच त्याचें लग्न झाल्यापासून तिच्या मनांत निराशा, क्रोध, अपमान, तुच्छता यांचें संकुल युद्ध चाललें होतें. झालेलें लग्न मोडणें अर्थातच शक्य नव्हतें. पण त्यानें आपला कसा विश्वासघात केला हें मात्र त्याला केव्हांतरी सांगायचेंच असें तिनें ठाम ठरवलें होतें. आणि त्यासाठींच तिनें आज त्याला भेटायला बोलावलें होतें. आज ती मुद्दाम इतका आकर्षक पोषाख करणार होती कीं, निदानपक्षीं "सुमतीची निवड करण्यांत आपण चुकलों तर नाहीना !" एवढा तरी विचार त्याच्या मनांत आलाच पाहिजे.

*

*

*

किरमिजी ओंठ

आज चार वाजतांची भेटाची वेळ ठरली होती.

तिचे पत्र ज्यावेळीं त्याच्या हातीं पडले असेल त्या सुमाराला ती आपला घराच्य पुढच्या खोलींत, खिडकीच्या गजाला टेकलेल्या लहानशा आरशासमोर तयारी करीत उभी होती. हमाम सावणाच्या विपुल फेसाने स्वच्छ धुतलेले तोंड, मान आणि कान तिने तिच्यासाठी खास राखून ठेवलेल्या एकवेळ गुबगुबीत पण आतां विशाविशीत झालेल्या टर्किश टॉवेलने कोरडे केले, केसांच्या फुग्यांवरून हलका हात फिरवला. तोंडावर पावडरच्या फुलाने टचेस दिले आणि हलक्याच किमतीचा रूज पण मॅक्स फॅक्टरच्या सूचनांनुसार आंनून बाहेर वर्तुळाकार बोटें फिरवीत—दोन्ही गालांवर चोळला, ओठांवरून किरमिजी रंगाची कांडी फिरवली, आणि शेवटीं वाटलीतून कुंकू घेऊन कपाळावर एक मोठा टिका आणि त्याच्याखाली एक टिकली लावली. हल्लीं तीच फॅशन होती कुंकूवाची. मोराचे पास, इंग्लंडच्या राजाचा मुकुट, चंद्राची कोर, फुललेले कमळ, उगवता (किंवा मावळता) सूर्य यांचे ठसे कपाळावर उठवण्याची फॅशन out of fashion झाली होती. त्या ठशांचे पत्रे सगळे रंगाने लडबडलेले, एका डबींत जवळच निर्माल्याची अवकळा घेऊन पडले होते. कुंकू लावून झाल्यावर तिने दोनतीन इअर—रिंगज कानाला लावून पाहिल्या. एकाखाली एक तीन छऱ्या अर्घ्या खांद्यापर्यंत येणाऱ्या होत्या, त्या तिला बऱ्या वाटल्या नाहींत. जपानी पंख्यासारख्या पसरलेल्या जाळीदार पत्र्याच्या तिला फॅल्ट वाटल्या. सुपारीच्या घोंसासारख्या खांद्यापर्यंत लटकणाऱ्या तिला कशाशाच वाटल्या. शेवटीं तिने अगदीं अलिकडे घेतलेल्या—फणा उभारलेल्या नागिणीच्या डिझाइनच्या इअर—रिंगज पसंत केल्या. अलिकडच्या तरुण मुलींत, विशेषतः ऑफिसांत जाणाऱ्या तरुण मुलींत त्या फार पॉप्युलर होत्या. कारण नुकत्याच “ बोल जिवलगा ” बोलपत्रांत मिस मद्यंती एम्. ए. डी. टी. हिने प्रेमविह्वल नायिकेच्या भूमिकेत

कांचेचें कवच

त्या वापरल्या होत्या. आणि त्या भूमिकेला त्या अतिरिक्त योग्य होत्या, असेही एका विख्यात सिनेमा साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झालें होतें. कारण नागीण हे तिथें प्रतीक आहे असें त्यांत म्हणलें होतें. अर्थात्, सुरेखा कांहीं प्रेम-विव्हल नायिका म्हणून आतां माधवाला भेटायला जात नव्हती. पण तें डिझाइन अगदीं नवीन होतें. म्हणून तेंच तिनें पसंत केलें.

सगळी तयारी झाली. निघण्यापूर्वी तिनें पुन्हां एकदां फुगे नीट फुगवले. आणि कोपन्यांतले सॅण्डल्स घालायला ती सरसावली. तेवढ्यांत कांहीं आठवण होऊन तिनें आपल्या नखांकडे पाहिलें. कांहीं ठिकाणी रंग उडाला होता. त्यावर तिनें पुन्हां ठिपके टेंकले आणि ती जायला निघाली.

हा तिचा जामानीमा चालत्या असतांना तिचे वडिल तिच्या मागच्या बाजूला पलंगाच्या उशाला टेंकून “कल्याण” मामिकाचा “प्रणव” वज्रापाक वाचांत होत. मधून मधून ते डोळ्यांवर कातडें ओढून तिच्याकडे पाहातही होते. पण “तू इतकी तयारी करून कुठें चालली आहेस!” हें तिला विचारण्याची त्यांना हिंमत झाली नाहीं. कारण, त्यांच्या नऊ सुशंपैकीं सगळ्यांत वडील आणि कमावती होती ती. त्यांचें पंशन आणि लडाईमुळें पुन्हां धरलेल्या नोकरीचे मिळून जे एकशें पांच रुपये दरमहा घरांत येत त्या खराज ५० रुपये सुरेखा घरात दत्त असे. तिच्या पगाराच्या नोटांची चिकट पट्टी त्यांच्या ओंटावर बसची होती.

तिच्या आईनेच मांडीवरच्या मुलाला सावरीत विचारलें,

“कुठें निघालीं आहेस? केव्हां येणार?”

पण एव्हांना सुरेखा दारापर्यंत पांचली होती.

“येईन संध्याकाळपर्यंत.” एवढेंच सांगत ‘टक् टक्’ सॅण्डल्स वाजवीत ती बाहेर पडली.

*

*

*

“ कॉफी हॉऊस ” च्या “ फॅमिली रूम ” च्या बाहेर ‘ टक् टक् ’ पावलं वाजलेलीं ऐकतांच माधव सांवरून बसला.

तां आंत येऊन आपल्या जागेवर बसल्यावर त्याने घंटा वाजविली आणि तिला विचारलें,

“ काय घेणार ? ”

“ कांहींही ”

आंत आलेल्या वेटरला त्याने आर्डर दिलो आणि वेटर बाहेर जातांच तिच्याकडे वळून म्हणाला,

“ बोला, काय काम होतं. ”

“ तुम्हांला चित्री केव्हां मिळाली ? ”

“ मिळाली दोनच्या सुमाराला. ”

“ मला तुमच्याशीं कांहीं बोलायचंय. ”

“ मला वाटलंच तसं. म्हणूनच मी आलों. ”

“ तुमचा दुसरा एखादा कार्यक्रम नव्हता ना ? ”

“ विशेष कांहीं नाही. कुठं तरी सिनेमाला जाणार होतो. ”

“ मग तुमच्या बाईसाहेबांना राग आला असेल बराच ? तिला कळलं कां चित्री माझी होती तें ? ”

“ छे, राग—बीग कांहीं नाही आला. आम्ही पुढल्या रविवारीं जाऊं. चित्री तिनेच घेतली. आणि वाचून म्हणाली, ‘ तुम्ही जा तिने एवढं बोलावलं आहे तर. ’—पण तुम्ही मात्र रागावलेल्या दिसतां. ”

“ उदारच पडली मोठी ! ”

“ कां ? काय झालं ? ”

“ मला तुम्हांला एक प्रश्न विचारायचाय ? ”

“ विचारा. ”

कांचेचें कवच

“ विचारा ? मी मघांपासून पाहतेय तुम्ही म । ‘ तुम्ही ’ म्हणतांहा. आतां पर्यंतचं एकेरी बोलणं संपलं वाटतं ? आतां लग्न झालंय असंच ना ? ”

यावर उत्तर देण्यासारखं कांहीं नसल्यामुळे माधव गप्पच राहिला.

“ मी तुम्हांला विचारतं— ”

“ विचारा. ”

“ मधें बोलूं नका ”

“ बरं. ”

“ ‘ बरं, नाही. ’ ”

“ बरं नाही. ”

“ तुम्हांला सुमतीशीं लग्न करून काय मिळालं ? ”

“ पहिली गोष्ट म्हणजे बायको मिळाली ”

“ थडा करूं नका ”

“ थडा नाही करीत मी ”

“ तिच्यामध्ये असं विशेष काय आहे ? ”

“ विशेष ? काय बुवा ! कांहीं सांगतां येत नाही विशेष कांहीं आहेस ”

“ आपण तीन चार वर्षे बरोबर घालवलीं, एका ऑफिसांत. ”

“ होय. ”

“ बरोबर हिंडलों, फिरलों— ”

“ होय. ”

“ सिनेमाला गेलों अधून मधून. ”

“ खरं आहे ”

“ तुम्हांला कांहीं नाही वाटलं ? ”

“ कांहीं म्हणजे काय ? बरं वाटलं की ! ”

“ होय ना ? ”

तो गप्प होता.

“ मग तुम्हांच्या माझ्याशीं नसतं लग्न करतां आलं ? मी जरा स्पष्टच बोलतें अं. माफ करा. ”

“ अं S S पण तुम्ही कधीं कांहीं विषय काढला नाहीं तसा. ”

“ बायका आपण होऊन असला विषय काढीत नसतात. तुम्हांला माहीत असेलच. ”

“ तेंही बरोबर आहे. ”

“ सुमतीनं काढला होता हा विषय ? ”

“ कांहीं आठवत नाहीं. बोलली असेल. पण बहुधा बोलली नसेल. ”

“ म्हणजे तुम्हीच विषय काढलांत ना ? ”

“ तें तरी कुठं आठवतंय ? हें लग्नाचं बोलणं असंच असतं. कोणी केव्हां आधीं बोलणें काढलं तें लक्षांतच राहात नाहीं ”

“ माझ्याजवळ नाहीं कधीं काढलात तो ! ”

“ नाहीं काढला खरा ”

“ मग तुम्ही माझ्याबरोबर फिरायला कां येत होतां ?—जर तुम्हांला कांहीं वाटत नव्हतं तर ? ”

“ पण फिरायला जाणं म्हणजे सप्तपदी करणं तर नाहीना ? एरव्ही आपण फिरायला नाहीं कां जात ? ”

“ आणि सिनेमाला कां आलांत ? कुणीही मनुष्य प्रेम असल्याखेरीज एखाद्या मुलीबरोबर सिनेमाबा जाणार नाहीं ! ”

“ तुमची कल्पना चुकीची आहे. एखादी मुलगी जायला तयार झाली तर कुणीही मनुष्य तिच्याबरोबर खुषीनं सिनेमाला जाईल ! त्यांत प्रेमाचा

काचेचें कवच

कांहीं संबंध नाही. आणि तुमच्यावरोबर मी किंवा माझ्यावरोबर तुम्ही सिनेमाला जाण्यांत गैर काय होतं ? ”

“ पण तुम्ही मला खोटी आशा लावून माझा विश्वासघात केलांत हे तरी तुम्हांला कवूळ केलंच पाहिजे. ”

“ मी सुमतीशीं लग्न केलं याचा तुम्हांला वराच आणि खराच राग आलेला दिसतोय. पण मी तुम्हांला आशा लावून तुमचा विश्वासघात केला हें तुमचं म्हणणं बरोबर नाही. आपण सिनेमाला गेलों असतांना मी कधीं तुमच्यावर प्रेम केलेलं आठवतं कां तुम्हांला ? आपण फिरायला गेलों असतांना प्रेमांत पडलेल्या माणसासारखा बोललों कां मी तुमच्याशीं ? साधारणतः दोन स्नेही एकमेकांशीं बोलतात तसंच आपण बोलत वागत होतो. आठवण करा. ”

“ तुमच्याशीं बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. ”

तो गप्पच राहिला. थोड्या वेळानें ती म्हणाली,

“ सुमति माझ्यापेक्षां अधिक सुंदर आहे ? ”

“ सुमतीशीं मी लग्नच केलें आहे. तिच्या सौंदर्याचं मी काय वर्णन करूं ? ”

“ पण माझ्यापेक्षां ती सुंदर आहे असं म्हणूं शकाल कां तुम्ही ? ”

“ तिच्या रूपाबद्दल नाही. पण तुमच्या रूपाबद्दल सांगूं शकतो मी—”

ती त्याच्याकडे पाहात राहिली—

“ सांगा, सांगा कीं—काय सांगायचंय तें. ”

“ तसं तुमचं रूप कांहीं वाईट नाही—”

तिनें टेबलावर टेंकलेले कोपरे तिथल्या तिथेंच उगीचच चाळवले.

“तुमचं नाक थोडसं अपरं, आणि टोकाशीं किंचित उचललेलं आहे. पण तें मला आवडतं—”

ती जरा तोंड उचलून त्याच्याकडे पाहू लागली.

“शिवाय त्यामुळं तुमचा वरचा ओंठ किंचित उचलला जाऊन त्याला ओढलेल्या धनुष्यासारखा वांक आला आहे, तो सुंदर दिसतो—”

तिचें तोंड किंचित उघडलें.

“तुमच्या खालच्या ओठावर संज्याच्या ताज्या फोडींत असतात तशा, वाराक रसरशांत पाकळ्या-पाकळ्या आहेत. आतां दिसत नाहीत त्या, कारण त्यावर किरमिजी रंगाचें सारवण आहे. कदाचित् या रंगाच्या खालीं अजूनही असतील. पण तुम्ही रंग लावूं लागलां त्यापूर्वीं होत्या खऱ्या. अन् त्यांकडे पहात राहवंसं वाटे—”

रंगाचा उल्लेख आला तरी तिच्या चेहऱ्यावर रागाची छटा दिसू लागली.

“—तुमच्या हनुवटीचा आकारही डौलदार आहे. पण विशेष म्हणजे तुमचे टपोरे डोळे. ते अगदीं लक्ष्य वेधून घणारे आहेत. त्याच्या भोंवताली लावलेल्या त्या काजळाच्या फराट्यांमुळं त्याला आतां एक भकासपणा आला आहे ही गोष्ट वेगळी. पण डोळे मूळचे सुरेख आहेत तुमचे—”

ती रागानें डोळे मोठे करून पाहू लागली, आणि तिनें टेबलावरून कोपेरं काढून घेतलीं.

“—तुमच्या भिवयांना कमानदार वळण नाही आणि त्या रेखांविही पण नाहीत. पण त्या होत्या तशाच मला बऱ्या वाटत. त्यांत एक स्वाभाविकपणा होता. आतां तुम्ही कोरून त्या कमानदार रेखां पेन्सिलीनं. त्यांत एक प्रकारचा कर्कश कृत्रिमपणा दिसतां मला—”

कांचेचें कवच

तिच्या भुंव्या रागानें आंवळ्या गेल्या.

“तुमची केसांचो पहिली वळण अल्लड, खळकर आणि खुलास दिसे. आतां हे निजामाच्या पगडीसारखे उंच फुगे काढतां—त्यानें—”

तिला पुढें ऐकवेना.

“Shut up” ती ओरडली, “माझ्या रूपाची अशी तचेवारी केलेली मला खपणार नाहीं.”

“विषय तुम्ही काढलांत. गिवाय तुमचें रूप जेवढें मी चांगलें म्हटलें तेवढें तुम्हांला आवडलेंच. नाहीं कां? तुम्ही हें सगळें कुणासाठीं करतां?”

“तुमच्यासाठीं खास नाहीं.”

“तें आतां ठरलेंच हो. पण ज्यांच्यासाठीं करतां त्यांच्यावर जर तुम्हांत जवळून पाहण्याचा प्रसंग येईल, तर तुम्हीं त्यांना पहिल्या रांगे-तल्या प्रेक्षकांना रंगभूमीवरचे पाटीं दिसतात तशा दिसाल याचा विचार केलात कां कधी?”

सुरेखा गप्प होती.

“मधून मधून अशा बाईंबरोबर फिरायला जायला, किंवा तिला घेऊन सिनेमाला जायला बरं वाटेल कदाचित्. पण तिच्याबरोबर संसार—”

“वरस करा. तुम्ही माझा अपमान करतांहा. तुमच्या तोंडून असलें बोलणें ऐकायला नव्हतें आलें मी इथं!”

“अर्थात्च नाहीं. पण माझा मात्र अपमान करायला आला होतां. असं ना?”

“मला वाटलें होतं तुम्ही हीरो असाल. रसिक असाल. पण तुम्हीं अगदीं अरसिक आहांत.”

“ तें भसो! पण तुम्ही मात्र मॉडर्न हिरोईनसारख्या दिसतांहा. अगदीं एखाद्या दिवाळी अंकावेस्त्या-विचासारख्या-हे लामण दिवे कशाला घातले आहेत कानांत ? ”

“ लामण दिवे ? फणा उभारलेल्या नागिणीचें डिझाईन आहे हें. ”

“ असं, असं, म्हणजे माझ्यावर फणा उगारून आला होतां त्याचं प्रतीक आहे हें. ”

“ तें तुम्हांला समजायचं नाहीं. तुम्हांला टेस्ट नाहीं. You deserve the wife you have got. उगीच मी तुम्हांला इतकं हें समजलें. ती सुमतीच तुम्हांला योग्य आहे. ”

एवढें बोलून ती उठली. तिचा श्वास जोरानं चालला होता. ओंठ थरथरत होते. पाण्यांची फडफड होत होती. नाकाचा शेंडा लाल झाला होता. तिच्या मनाची अस्वस्थता कांठोकांठ आलेली दिसत होती. आणखी एक क्षण तसाच जाता तर तिला रडूं फुटलें असतें. तिच्याकडे पाहून माधव म्हणाला,

“ तें जाऊं द्या. आतां आपण दुसरं कांहीं तरी बोलूं. ”

“ मला एक अक्षर बोलायचं नाहीं तुमच्याशीं आतां. ”

“ कांहीं घ्या तर. ”

“ इतका वेळ बोलून घेतलंच कीं. तेवढं पुष्कळ झालं. Thanks. ”

असें म्हणतच तिनें टेबलावरची आपली बॅग आणि छत्री खसकून ओढून घेतली आणि ती चालूं लागली.

“ तुमच्या बॅगचा खटका सैल झालेला दिसतोय, ही तुमची लिप-स्टिक खाली पडली होती. ”

पण त्याच्याकडे लक्ष न देतांच खटकून बॅगचा खटका दावून ती ‘ टक्कट्क ’ करीत दाराबाहेर पडली.

“तूं इथेंच थांब जरा. मी तिकिट काहून आणतां.”
विदांप्रसाद मुन्नीला म्हणाला.

“मी नाहीं एकटी उभी राहणार, मी तुमच्या वरोबर येतें.”

“मग काय ह्या रांगेंत उभी राहणार माझ्याबरोबर ?”
तिकिटाच्या खिडकीसमोरच्या रांगेकडे बोट दाखवीत त्यानें विचारलें.

“हो !” ती म्हणाली.

अखेर तिला आपल्यापुढें घेऊन तो तिकिटासाठीं रांगेंत उभा राहिला.

*

*

*

त्यांचें लग्न नुकतेंच झालें होतें. आणि दोनच दिवसांपूर्वी त्यानें तिला मुंबईला आणलें होतें. आज तो तिला मुंबई दाखवायला घेऊन चालला होता. तिला मुंबईत कुठें नेऊं आणि काय दाखवूं असें त्याला झालें होतें.

दुपारचें जेवण-विवण होऊन थोडीशी वामकुक्षी होतांच त्यानें तिला सांगितलें,

“आज आपण चौपाटीवर जायचं. पोषाख विषाख छान झाला पाहिजे हें अगदीं. मुंबई आहे ही ! इथल्या बायकांचा पोषाख कसा अगदीं चापचोप असतो. आज पाहशील तूं. नवीन स्लीपर घेतले आहेत ते घाल आणि घड्याळ विसरूं नको.” तो तिला एक ना दोन अनेक सूचना देत होता. जणूं सगळीं मुंबई आज त्याची नवरी पाहणार होती.

ती अगदी लग्नाच्या पोषाखांत सजून त्याच्याबरोबर बाहेर पडली. तिला कसे अगदी अधर अधर वाटत होते. मुंबई तिला नवीन होती आणि विंदाप्रसादही नवीनच होता. आपल्या आईबापांना सोडून ती पहिल्यांदाच इतकी दूर आली होती. त्याच्या छोट्याशा घराची ती गृहिणी होती. स्वतंत्र होती. तिला मोकळे वाटत होते, पण नवेपणामुळे ती बुजतहि होती.

*

*

*

तिकिट धेऊन ती दोघे प्लॅटफॉर्मवर आली आणि दोन चार मिनिटांत त्यांची गाडीहि आली. चढणाऱ्या आणि उतरणाऱ्या माणसांची खेंचाखेंच सुरुं झाली. तिला पुढे ढकलीत विंदाप्रसाद डब्याकडे गेला. आपल्याला लोकांचा धक्का लागेल म्हणून ती अंग चोरून नुसतीच उभी राहिली.

“ लवकर चढ, गाडी जाईल नाहीतर ! ” तो म्हणाला.

“ पण हे लोक आहेत ना मधे.”

“ ते कधीच संपायचे नाहीत.” असे म्हणून त्याने तिला जवळ-जवळ वर ढकललेच.

त्याने पाहिले, कुठेहि जागा नव्हती. दारांत, बाकांच्यामध्ये, सगळीकडे खेंचाखेंच झाली होती. तिला ती गर्दी पाहून अगदी गुदमरल्यासारखे झाले. चारी बाजूंनी लोक तिला चिकटत होते, त्यामुळे तर तिचा चंदनी रंगाचा कोरा बुट्टेशर शालू चुरगळला जात होता. पण त्यापेक्षा लोकांचे अंग आपल्या अंगाला लागते त्याचे तिला कसेतरी वाटत होते. त्यांतल्या त्यांत अंग चोरून ती अगदी विंदाला चिकटून कशीतरी उभी राहिली.

तिच्या गांवीं तिला असली गर्दी जत्रेच्या वेळींच काय ती दिसायची आणि त्यावेळीं किती वायकामुलांच्या अंगावरचे दागिने चोरीला जायचे. मुलें मुली चुकायच्या. तरुण मुली पळवल्या जायच्या. एकदां लहानपणीं एका मेळ्यांत ती अशीच चुकली होती. तेव्हांपासून तिला गर्दीची भीतीच

कांचेचें ऋवच

वशली होती. आज तिच्या अंगावर दागिनेहि खूप होते. दोन्ही हातांत सोन्याचे उठावदार चुडे, पाटल्या, गोठ, डाव्या मन्गटावर भारी रिस्ट-दोंच बोटांत चारचार आंगठ्या, पायांत तोरड्या आणि वाळ.

तिनें विदाला विचारलें,

“ काय ही गर्दी ? इतकी गर्दी रोज असते ? ”

“ नाही, आजच आहे,” त्यानें गंमतीनें उत्तर दिलें.

“ आज काय आहे ? ”

“ तुला पाहण्यासाठी ” तो म्हणाला, “ नवी नवरी पहिल्यांदाच मुंबईला आली आहे ना ? ”

“ चलो, तुम बडे वह हो ” असं म्हणून मान तिरकी करून आपल्या काळ्या टपोऱ्या डोक्यांनी तिनें त्याच्याकड पाहिलें. तिनें डोक्यावरून घेतलेल्या पदरांतून उतरत्या सूर्याचे किरण आंत आले होते. त्यामुळे तिच्या गालांच्या सतेज गंदुमी रंगांत लाली मिसळली होती आणि गालांवरल्या लवेची एक प्रकाशमय वाह्यरेखा उटली होती—तो तिच्याकडे पहातच राहिला.

मुन्नी पुढें बोलूं लागली, “ मुंबईत खूप गर्दी असते, आणि लोक वाईट असतात. उगीच धक्के देतात. मला आईनं सांगितलं आहे सगळं घेतांना.”

“ माझ्यापेक्षां तुझ्या आईलाच जास्त माहिती दिसते मुंबईची ! ” तो म्हणाला.

इतक्यांत एका स्टेशनांत गाडी थांबली. मधल्या एका बाकावर एक जागा रिकामी झाली. तिकडे जाऊन त्यानें तिला तिथें बसायला सांगितलें.

तान नुसती मॉनें मुरडली. तेवढ्या हात्रभावानेंच तिनें सुचवलें.

“ तो तिथें आहे ना. त्याच्याजवळ कशी दसूं ? ”

विंदाला काय करावें कळेना. आपण वसावें तर मुन्नीला उभे राहावें लागणार. कोणीच वसलें नाहीं तर जागा जाणार. तेवढ्यांत बांकावरच्या दुसऱ्या एका इसमऱें उठून जागा दिली. तेव्हां तो मध्ये आणि तीं टोंकाशीं अशीं ती वसली.

विंदा म्हणाला, “ पाहिलंस. मुंबईची माणसं कशीं सभ्य असतात. त्यानं करी तुला जागा करून दिली ! ”

पण तो मनुष्य उठून मधल्या वाटेंत उभा राहिला तो तिथून मुन्नीकडे नीट पाहतां यावें म्हणून. आणि एव्हांना डब्यांतल्या बऱ्याच नजरा मुन्नीकडे वळलेल्याच होत्या. पण त्याचा मुन्नीला जाणीव नव्हती. आणि विंदालाही नव्हती. कारण तोहि तिच्यामध्येच गुंग होता.

तिचें तें पंधरा सोळाचें ताजें सतेज रूप, तिचा नवोडेचा शृंगार, इतका अपरूप होता कीं, चढणारे उतरणारे तिच्याकडे वळून वळून पहात. मधून जाणारा येणारांचा सहज धक्का लागे तर कित्येक मुद्दाम खेटत. प्रत्येक वेळेला तिला विजेचा धक्का बसल्यासारखें होई. एकदां एक मनुष्य फारच चिकटून उभा राहूं लागला तेव्हां ती आणखी आंत सरकली, आणि विंदाला अगदीं विलगून तिनें त्याचा दंड धरला.

ती म्हणाली, “ कैसे वेशरम लोग है ! ”

तो तसला स्पर्श त्यालाहि अद्याप नवीनच होता. त्यानें आपला हात तिच्या पाठीकडून घालून तिला धरल्यासारखें केलें. त्याच्याकडे चोरून पाहून ती त्याला हळूच म्हणाली,

“ यह क्या ? कोई देख लेगा तो ? ”

“ आणि तूं माझा दंड धरला आहेस तो ? ” असें म्हणून त्यानें तिला हळूच चिमटा घेतला. ती त्याकडे रागावून पाहूं लागली तेव्हां तो म्हणाला,

कांचेचें कवच

“तुझी लग्नाची मंडी अजून कशी चमकते आहे. सुंदर रंग आला आहे हं. अगदीं पारिजाताच्या देठांसारखा ?”

“काय हें ! कांहीं वाटतंय कां ? लोकं काय म्हणत असतील !”

लोकं त्यांची गंमत पाहत होती. खरं म्हणजे तिच्याकडेच पाहत होती. त्यांच्या समोरच्या बांकावरचा एक अकडवाज मनुष्य तर सारखा तिच्याकडेच पाहत होता. अधाशी डोळ्यांचे द्राण करून जणू तिला पीत होता. पण तीं दोघं आपल्यांतच मशगुल होती.

थोड्या वेळानें स्टेशन जवळ येत चाललें. एक जागा रिकामी झाली. तिथें वसण्यासाठीं एक इसम धडपड करूं लागला तेव्हां तीं भानावर आलीं आणि जरा सांवरून बसलीं. पण स्टेशन आलें तें चनीरोडचेंच होतें. त्यामुळें त्यांनाहि उठून उतरावें लागलें.

*

*

*

चौपाटीवरीहि तशीच गर्दी होती. मुन्नी म्हणाली, “गर्दीनं डोकं फिरूं लागलं अगदीं माझं, चला आपण घरीं जाऊं.”

“जरा वेळ फिरून आपण कुठं तरी बसूं. पण मागं राहूं नको अशी. नाहींतर चुकशील कुठं तरी.”

“मी काय लहान आहे का काय, चुकायला ?”

“नाहीं, पण लोक चुकवतीलना इथं. त्यापेक्षां हात धर पाहूं माझा ! ती बघ. तिनं कसा हात धरला आहे.”

“खरंच. म्हणूनच पुरुषांचा हात धरून चालतात कां मुंबईच्या बायका ?”

“हं चल ये.” असें म्हणून तो तिचा हात हात धरूं लागला. तो तिनें ओहून घेतला.

“कांहीं नको हात धरायला. मी नीट चालेन. यांना वाटत कसं नाहीं कांहीं असं हात धरून चालायला सगळ्यांसमोर ?”

या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत फेरी मारून झाल्यावर त्यानें तिला पूरीपकोडी खायला नेलें. पूरीवाल्यानें बिंदाला विचारलें,

‘बाबूजी, कौन जिला ?’

“फैजाबाद.’

“वा. हम भी फैजाबादकेही है. कौन डाकखाना ?”

मग त्यांच्या गप्पा सुरू झाल्या. आपल्याच मुलखांतला पुरुष पाहिल्यावर, मुन्नीचा एवढा वेळचा मोहक मोकळेपणा, ऊन पडल्यावर दंव नाहींसें होतें, तसा एकदम कुठें नाहींसा झाला, आणि तिनें डोक्यावरला पदर पुढें ओढला.

पूरीवाल्यानें त्यांना मनापासून खायला दिलें.

जरा इकडे तिकडे फिरून तीं धक्यावर जाऊन बसलीं. सूर्य मावळायच्या बेताला आला होता. निळ्या-हिरव्या समुद्रावर सोनेरी कवडशांचा झगमगाट नाचत होता त्याकडे मुन्नी पाहात बसली. तिनें विचारलें,

“समुद्र किती मोठा असतो ?”

“खूप.”

“गंगार्जीपेक्षां मोठा !”

“अरे ! किती तरी मोठा !”

“म्हणजे खूपच मोठा असतो तर !”

“अर्थात् खूपच. आपण नारळ खाऊं.” बिंदा म्हणाला, “तुला मलईचा पाहिजे कीं खोबऱ्याचा ?”

“नारळांत मलई कशी ?”

“पाहशील.”

कांचेचें कवच

त्यांनीं मलईचे नारळ खाल्ले. तिनें आपला नारळ खूप जोर करून समुद्रांत फेकला. पण तो अगदींच जवळ पडला तेव्हां विंदा हंसला.

ती म्हणाली, “तुमचा पाहूंकिती दूर जातो तों.”

पण त्याचाहि जवळच पडला. तेव्हां ती म्हणाली,

“आतां कशी झाली ! मला हंसलांत नाहीं कां ?”

पाहतां पाहतां आभाळाचा आणि समुद्राचा रंग बदलला. पूर्वीचा एकजात सोनेरी रंग होता तो जाऊन लाल-निळा शिसवी-सोनेरी, किरमिजी भस्मी अशा वेगवेगळ्या गडद आणि भडक, मंद आणि हलक्या रंगांच्या चित्र-विचित्र आकृतींची उघड झांप सुरू झाली आणि लाटाहि वाढत्या वगानें धक्क्याशीं टक्कर देऊं लागल्या.

“पहा कसें अजब रंग दिसताहेत आणि लाटा कशा दौडत येऊन उड्या मारताहेत.” ती म्हणाली.

ती पाहतच राहिली. पालत्या घातलेल्या घड्यासारखा सूर्य समुद्राला टेंकला आणि दिसेनासा झाला. त्याबरोबर रंगांची क्रिमयाहि नाहीशी झाली.

“मोहिनी !” विंदानें हांक मारली.

तिनें खुश नजरेनें त्याच्याकडे पाहिलें.

“हां मोहिनी ! मोहिनीचंच रूप आहे तुझें.” तो म्हणाला. “चला आतां घरीं जाऊं. समुद्राच्या लाटा तासन् तास पाहात वसलीस तरी कंटाळा यायचा नाही. चल, अननस खायचंय.”

“खायचं काय सारखं ? पुढल्या खेपेसाठीं कांहीं राहूं वा आतां.”

*

*

*

परततांना तर गाडींत अधिकच गर्दी होती.

त्यांना दाराशींच उभें राहावें लागलें. तिच्या पाठीमागून खांद्याकडून त्यानें तिला धरून ठेवणें होतें.

गाडी चालू झाल्यावर तो हळूच तिला म्हणाला.

“समुद्रावर उन्हांत तुझ्या माथ्यावरची विंदिया खूपच चमकत होती. आणि तुझे—”

“हं काय ? ऐकेल कोणी तरी !”

“या गाडीच्या थडथडाटांत कोण ऐकायला बसलाय ? पण बघ, तू मात्र माझ्या कमरेभोंवतीं हात घालू नको हं.”

न कळत तिचा हात त्याच्या पाठीकडून सरसावला, आणि ती म्हणाली,

“कां ?”

“लोक पाहाताहेत !”

“वाः ! गर्दी पाहा किती आहे. मला भीति वाटते.”

तिच्या खांद्याचा मऊ स्पर्श, तिच्या लुसलुशीत नाजूक हातांची कंठरेवरची पकड, तिच्या केसांचा आणि शालूला लागलेल्या अत्तराचा मंद सुगंध आणि तिचें अर्धस्फुट बोलणें यांमुळें त्याची आधींच चंचल झालेली वृत्ती उचंबळून आली.

“मोहिनी !” त्यानें तिच्या कानाशीं म्हटलें.

“क्या ?”

“कुछ नहीं. आतां लवकरच घरीं जाऊं.” त्याची बोटें अलगदच तिच्या खांद्यावर दाबलीं गेलीं.

*

*

*

घरीं पांचायला त्यांना साडेआठ वाजले. स्वयंपाक कांहीं करायचा नव्हता. दुपारचें ठेवलेलेंच जेवायचें आणि निजायचें.

मुन्नी कपडे बदलीत होती. ती तिच्या भोंवतीं उगीचच इकडून

कांचेचें कवच

तिकडे फिरत गुणगुणत होता, 'कहां गई रे मेरी माथेकी बिंदिया माथेकी बिंदिया.'

“ मी कपडे बदलतें आहे. इथें कशाला मागंभुडं करतांहा उगीच ? ”

“ अग, तूं कपडे बदलत आहेस म्हणूनच. अगदीं अनपट आहेस. शिकलेल्या मुलीनं असा प्रश्न कधीं विचारला नसता. ”

“ बरं, बरं, जा आपले कपडे बदला. ”

तो बाहेर गेला.

“ आणि हें पहा, ”

तो लगेच थांबतच पुन्हां आला. त्याचें गाणें चालूच होतें. 'कहां गई रे मेरी माथेकी बिंदिया.'

“ मला कांहीं जेवायचं नाही, ” तो म्हणाली.

“ मलाहि कांहीं खायचं नाही. ”

“ वा: तुम्ही कांहींतरी खा. तुम्हांला काम फार पडतं ऑफिसांत. ”

“ तुलाहि घरीं फार काम पडतं. तूं जेवणार असशील तरच मी जेवीन. ”

“ मला कसलं काम आलंय ? दोन माणसांचं काम. ”

“ खो गई रे मेरी माथे कि— ”

“ गाणें थांबवा आतां. कांहीं आवाज तर नाही. तुम्ही जेवा मी तिथें बसतें. ”

“ अग, तुला दोन माणसांचं काम पडतं. मी तर एकाच माणसाचं काम करतां ऑफिसांत. तुला माझ्या दुष्पट खाल्लं पाहिजे. थाली वेगळी घेऊं नको वाटलं तर. ”

“ पुरे पुरे ! ”

“ मिल गई रे मेरी माथेकी बिंदिया, माथे कि— ”

“ जा पाहूं तुम्ही. हात पात्र धुवा, मी जेवायची तयारी करतें. ”

*

*

*

जेवणें झाल्यावर तिनें दोघांचे विछाने घातले आणि ती शिवणाचें साहित्य घेऊन दिव्याशीं बसली. बिंदा केव्हांच आपल्या विछान्यावर जाऊन पडला होता. थोंज्या वेळानें तो आळस देत म्हणाला,

“ झोंप आली आहे बुवा खूप. दिवा घालव ना आतां. काय चाललेंय तुझें ? ”

“ तुमचंच काम चाललेंय. तुमच्या खमीसाला बटन लावतें आहे. उद्यां घालायचा आहे ना ? ”

“ राहूं दे आतां. उद्यां दुसरा घालीन. नाहींतर घालणारच नाहीं. पण दिवा नको आतां. ”

दिवा मालवून ती आपल्या विछान्यावर गेली. जराशानें त्यानें तिला विचारलें.

“ काय करतेस ? ”

“ प्रार्थना. ”

“ प्रार्थना ? कोणाची ? ”

“ कोणाची म्हणजे ? परमेश्वराची. ”

“ किती वेडी आहेस. ”

“ काय ”

“ अग, लग्नानंतर प्रार्थना आपल्या पतीची करायची असते. माहीत नाहीं ? ”

“ आज तुम्हांला काय झालेंय ? अंगांत विंगांत आलेंय कीं काय ? ”

“ अंगांतच आलेंय. ”

कांचेचें कवच

असें म्हणतच तिच्या विछान्यावर जाऊन त्यानें तिच्या कानांच्या पाळीचें चुंबन घेतलें. आणि गालांवर हात फिरवीत तो म्हणाला,

“ पाहूं तुझे आडूसारंखे मखमली गाल लाल लागतात का हाताला ? ”

“ हें काय ? ”

“ काय ? ”

“ कुणी पाहील ना ? लाज वाटते. ”

“ आतां इयं कोण पाहणार आहे ? ”

“ खिडकी उघडी आहे ! ”

“ ह्या अशा रात्रीं लोकांना दुसऱ्यांच्या खिडक्यांतून डोकावण्याखेरीज उद्योग नाहीं वाटतं दुसरा ? ”

“ तुम्हाला वेड लागलंय. ”

“ खरंच लागलंय. तुला नाहीं का लागलं ? ”

“ आतां मात्र लागेलसं वाटतंय. ”

“ होय ना ? ”

असें म्हणून त्यानें आपले हात तिच्या भोंवतीं लपेटले.

कांचेचें कवच :

: १२

तिला तशी पाठमोरी निजलेली पाहिली कीं त्याला Yelasquez च्या त्या ग्हीनसच्या चित्राची आठवण होत असे. तिची पाठ, कंबर, आणि खालचा भाग यांचें वळण मोठें लवचिक, डौलदार आणि मन खेंचून घेणारें होतें. आज कृष्णपक्षांतल्या रात्रीच्या त्या झुरमुरीत प्रकाशांत तर तिच्या त्या पांढऱ्या पातळांतल्या बांकदार सौष्टवाला पारिजातकाच्या पुष्पराशींची मृदुता आली होती. आज त्याची चित्तवृत्तीहि थोडीशी उल्हासित झाली होती. कारण तीं दोघेंहि एका सिनेमाला गेलीं होती, त्यांतली कांहीं दृश्यं पाहून त्याच्या वृत्तींत एक गोड अस्वस्थता आली होती.

तिच्या कॉटवर जाऊन तिला आपल्या मिठींत घ्यावें, असें त्याच्या मनांत आलें. शिवाय शरदकृतंतली ती हवाहि अशी होती की, कुणाला तरी अगदीं जवळ घ्यावेसें वाटावें. पण तो उठून तिच्याकडे गेला नाहीं. कारण बरेच वेळां त्याला असा अनुभव आला होता कीं, त्यानें मोठ्या उल्हासलेल्या मनाने तिच्याकडे जावें, तिला जवळ घ्यावें; पण तिनें अगदीं निश्चल, निर्विकार राहावें. त्यामुळें त्याचा उल्हास मावळून जाई, थरारलेले रोमांच तसेच गळून जात, मनाची उभारी खचून जाई, आणि तो मिठी सोडून परत आपल्या बिछान्यावर येई. पुन्हा कांहीं दिवस जीवनांचें गाडें नित्याच्या चाकोरींतून जाई. पुन्हा केव्हां तरी त्याचें मन उसळी घेई, आणि पुन्हा त्याला तोच अनुभव येई.

असें कां व्हावें हें त्याला कळेना. तो आशिक्षित नव्हता, अडाणी नव्हता; अशक्त नव्हता, अरेराव नव्हता; तिला नावड वाटावी असें त्याच्यांत

कांचेचें कवच

कांहीं नव्हतें. त्याने विशेष परिस्थितींत, विशेष ध्येयानें तिच्याशीं लग्न केलें होतें ती आवडली तर होतीच त्याला. पण तेवढ्यासाठींच नव्हतें लग्न केलें त्यानें.

तो जेव्हा त्या शाळेंत मास्तर म्हणून आला, तेव्हा ती इंग्रजी पांचवी किंवा सहावीत असेल. अतिशय हुशार आणि तरतरीत; खेळांत आणि कलाकौशल्यांत तरबेज. वर्गांत नंबर नेहमी पहिला किंवा दुसरा. तिच्याकडे पाहिलें म्हणजे त्याला वाटावें, शिक्षण द्यायचें तर अशा मुलींना द्यावें, त्या त्याचें खरें चीज करतील. त्या समाजाला कांहीं तरी देऊन जीवन सार्थ करतील. अशा मुलीकडे त्याचे विशेष लक्ष जावें यांत नवल नव्हतें. त्याच्या उत्तेजनानें तिच्याहि अभ्यासाला आणि विचारांना वळण मिळत गेलें. आपण कांहीं तरी करावें, करूं शकूं, असें तिलाहि वाटूं लागलें. आणि तिच्या शाळेंतल्या नित्यक्रमांत एक नवाच उत्साह आला.

ती मॅट्रिकमध्ये असतांना तिचे वडील वारले. घरची स्थिति साधारण गरबीचीच होती. त्यामुळें तिचा शाळा तावडतोवच सुटायची. पण तिच्या आईनें नेट धरून तिचें तें वर्ष पार पाडलें कसें तरी.

परीक्षेंत तिला फारच चांगले मार्क मिळाले. रिझल्टनंतर ती त्याला भेटायला आली तेव्हा त्यानें तिला विचारलें,

“कुठल्या कॉलेजांत जाणार ?”

“लघ्नाच्या.”

“वाः, म्हणजे ?”

“मला यापुढें शिकणं शक्य नाहीं, सर. आईनं वर्ष पार पाडलं हेंच विशेष. माझं लग्न करायचा विचार ठरवला आहे तिनं.”

“हें नाही व्हायचं. मी तुझ्या आईला येऊन भेटतो. तुझी इतकी बुद्धि लग्न धरून अगदी वाया जाईल.”

त्या रात्रीं त्यानें खूप विचार केला. मास्तरचा पगार तो काय अस-
णार ! पण पैशाच्या अभावीं एका हुशार मुलीचें शिक्षण खुंटायें हें त्याला
बरे वाटेना. त्यानें आपल्या पगारांतून तिला मदत करायचें ठरविलें. दुसऱ्या
दिवशीं जाऊन तो तिच्या आईला भेटला, आणि त्यानें तिला सर्व समजावून
सांगितलें. बाई विचारी होती. मुलीनें पुढें शिकावें असें तिलाहि वाटत होतें.
परंतु तिची व्यवहारबुद्धि तिला त्याचें म्हणणें कबूल करूं देईना.

तां म्हणाली, “मी बायको माणूस, माझ तें काम नव्हे एवढी मोठी
वाढलेली मुलगी मी आपल्या अंगावर लग्नावांचून कशी टेवूं ? आणि तुम्ही
तिच्यासाठीं पैशांची किंवा इतर कांहीं मदत देऊं लागलांत, तर लोक काय
म्हणतील ? हें असलें जोखीम मी अंगावर घेऊं नये तेंच बरें.”

अडचण खरी होती. ती त्याच्याही लक्षांत आलेली होती. आणि
त्यांतून मार्ग कसा काढायचा याचाहि त्यानें विचार केला होता. तो म्हणजे
त्यान सरलेशीं लग्न करावें. आणि तोच त्यानें सरलेच्या आईला सुचवला.

ती बराच वेळ कांहींच वाचली नाहीं.

“तुम्ही विचार करा” तो म्हणाला. “पण सरलेची संमति असेल
तरच मी ही गोष्ट करीन. एरव्ही नाहीं.”

सरला हुशार होती, पण शिक्षण किती घ्यायचें, किंवा शिकून पुढें
काय करायचें, या संबंधी तचें कांहीं निश्चित विचार नव्हते. तिचे वडील
होते तोंपर्यंत यासंबंधीं विचार करण्याची तिला जरूरीहि वाटलां नव्हती.
कांहीं थोडीशी आकांक्षा तिच्या मनांत उत्पन्न झालीच असली तर ती
त्याच्याचमुळे झाली होती. त्यामुळे तिची संमति मिळण्यास विशेष अडचण
पडली नाहीं.

लग्न झालें तरी सरलेचें शिक्षण संपेपर्यंत संसार असा होऊं घ्यायचा
नाहीं असें त्यानें आपल्या मनाशीं ठरविलें होतें. आणि तसेंच त्याचें चाललें

कांचेचें कवच

होतें. तो तिला तिच्या अभ्यासांत मदनहि करी. त्यामुळे देन घरांत राहण्या ऐवजी ती दोघें एका घरांत राहूं लागली, चापलिकडे त्यांच्या जीवनांत विशेष फरक पडला नाही.

अशीच दोनतीन वर्षे गेली. आणि मग पुढें या परिस्थितींत फरक पडायला सुरवात झाली.

सरलेच्या वयांत फरक पडला. तिच्या अंगाला आकार येत चालला. तिच्या पदन्यासाची लय बदलली, तिच्या हावभावांना निराळी मुरड येत चालली, तशी त्याच्या मनाची चर्चावचल होऊं लागली. हिवाळ्यांत सुप्त असलेला वृक्षामधला जीवन रस वसंताची चाहूल लागतांच जसा सळसळ लागतो, आणि कोंबा-कोंबातून फुटूं पाहतो, तशी तिच्या ग्रौवनाची चाहूल लागून त्याच्या रक्तांत सळसळ उठली; त्याच्या हालचालींतून ती व्यक्त होऊं लागली; त्याची तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टि बदलली; आणि त्याच्या वागण्यांत वेगळ्याच कळा दिसूं लागल्या.

परंतु त्याच्या शब्दाला तिच्याकडून कधी पडसाद मिळाला नाही, त्याच्या जीवन लहरींना तिच्या जीवनलहरींनी कधी भेट दिली नाही, त्याच्या रोमांचाचें तिच्या रोमांचांनी कधी स्वागत केलें नाही, त्याच्या मनोवृत्तींना तिच्या वृत्ती कधी संमुख झाल्या नाहींत.

त्याला कळेना, असें कां होतें. त्यांनं पंख पसरून तिला आपल्या-बरोबर भरारी मारण्यासाठीं ललकार द्यावी, आणि तिने आपले पंख दुमडून घ्यावे. असं कां ?

आणि तिच्याहि कळेना कीं असं कां होतें. तिला माहिती होतें पुरुष असं वागतात तें. तिने तसें ऐकलें होतें, आणि वाचलेंहि होतें. पण त्यांनं आपल्याशीं तसें वागावें हें तिला चमत्कारिक वाटे.

ती कॉलेजांत गेली ती एका नव्याच सृष्टींत गेली. ती जशी जीवनाच्या एका नव्याच अवस्थेंत प.ऊठ टाकीत होती, तरीच बाकीची मुलें-मुलीहि टाकीत होती. शाळेच्यापेक्षां तें जग अगदींच वेगळ्या जातीचें होतें. नव्या नव्या रंगाचें वैभव मिरवणारीं नवी नवी क्षितिजे तिथें हांक देत होती. विविध-आकार प्रकाराची विविध क्षेत्रे नव्या नव्या उन्मेषांचें स्वागत करण्यासाठीं चौफेर खुलीं पसरलीं होती. पंख पसरावेत आणि कुठेंहि उड्डाण करावें. ज्याची ध्येयें अद्याप ठरली नाहींत अशा : आज एका आणि उद्या दुसऱ्या, किंवा एकाच वेळीं परस्पर विसंगत आणि परस्परांत गुंतलेल्या ध्येयांचा पुरस्कार करणाऱ्या : अपरिपक्व पण जोमदार, कसदार, उत्साहाने रसरसणाऱ्या तरुणांच्या स्नेहांत कांहीं वेगळ्याच जीवंतपणा असतो, त्यांच्या स्वच्छंद ध्येयहीनतंतदेखालि एक आकर्षण असतें; गरुडाच्या अनिर्वंध भरारांत जी मनोवेधकता असते ती त्यांत असते, सतत कांहीं तरी शोधित राहाणाऱ्याच्या वृत्तींतली पुरस्सरता असते; याची तिला कॉलेजच्या जीवनांत जाणीव झाली. पंख पसरून आज ह्या तर उद्या त्या क्षितिजाकडे झेप घ्यावी असें तिला वाटे. पण तसा प्रयत्न करतांच तिला आपल्या विवाहित स्थितीच्या जाणिवेचा काच बस.

तो ध्येयवादी होता. आगरकरांचे निबंध, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या, कानिटकरांचें “स्त्रियांची परवशता,” वैद्यांची “अवलोन्नति लेखमाला,” पंडिता रमावाईचें चरित्र आणि त्यांचीं पुस्तके, कव्यांचें “आत्मवृत्त” हीं सगळीं वाचून त्याचें ठाम मत झालें होतें कीं, स्त्रियांना शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि समता दिल्यावांचून आपल्या समाजाचा उद्धार होणार नाहीं. हीं त्याची नंतं सरलेला ठाऊक होती. हींच पुस्तके त्यानें तिलाहि वाचायला सांगितलीं होती. त्याचें आचरणहि त्याच्या तत्वांवरहुकूम होतें. तो तिला शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि समता तिन्ही देत होता. कॉलेज-जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत

कांचेचें कवच

आणि कार्यांत भाग घ्यायला तिला तो प्रोत्साहन देत असे, आणि ती त्यांत भाग घेतहि असे. पण कितीहि झालें तरी दिशेले स्वातंत्र्य तें देरी कितीहि लांब सोडलेली असली तरी ठाणवंद जनावर तें ठाणवंदच, हें तिला जाणवल्यावांचून राहात नसे.

त्यामुळेच हळूहळू तिला वाटें लागलें की ध्येयवादानें प्रेरित होऊन का होईना पण आपल्याशीं लग्न करून त्यानें आपलें आयुष्य बांधून टाकलें. आणि ध्येयें पक्कीं होणें म्हणजे तरी डोळ्यांना ढापणें वसणेंच नाही का ? त्यांत पुन्हा त्यानें तर आपल्या ध्येयांचीं ढापणें तिच्या डोळ्यांवर घातलीं होतीं. त्यामुळे जसजसे दिवस जात चालले तसतसे तिचें कॉलेजांतलें आणि घरचें जीवन दुरावत चाललें आणि ती दोन्ही जीवनांपासून दुरावत चालली.

नव्यानेंच परिस्फुट झालेल्या अमर्याद जीवनाच्या यक्षसृष्टींत स्वैर-संचार करूं शकणारी नवयौवना नाही, आणि संसारांत रंगलेली गृहलक्ष्मीहि नाही, अशी तिची विचित्र अवस्था झाली. आणि तिच्याभोवती एकटेपणाचें एक कवच तयार होऊं लागलें.

त्यामुळेच जेव्हा जेव्हा तो तिच्याशीं संसारी माणसासारखा वागूं पाही, एखाद्या तरुण प्रियकरासारखा तिचें सान्निध्य मिळवण्याचा प्रयत्न करी, तेव्हा तिला कसेसेच वाटे. त्याच्या भूमिकेशीं तें तिला विसदृश वाटे. त्याच्या आणि तिच्या यापूर्वीच्या संबंधाशीं विसंगत भासे. त्याच्या स्पर्शानें तिचें अंग थरारून पुलकित होण्याऐवजीं अनिच्छेनें आकसून जाई. त्यानें जवळ घेतांच तिचे जीवनाचे झरे उफाळून येण्याऐवजीं आटून सुकून जात. त्याच्या वाहूंचा विळखा पडतांच तिला आंतल्या आंत ओढल्यासारखें होई आणि ती स्वतःला त्याच्या मिठींतून सोडवून घेई.

आपल्याला असें कां होतें हें तिचें तिलाहि नीट कळत नसे. क्वचित् अंधुकपणें कळलें तर आपल्याला असें वाटणें चुकीचें आहे, त्यांत आपली

कर्तव्यव्युति आहे, त्याच्याशीं कृतघ्न होण्यासारखें आहे, पत्नीपदाच्या भूमि-
केशीं प्रतारणा आहे, ह्याची तिला जाणीव होऊन ती अगदीं चिंभून शरमून
जाई. पण त्यामुळें तिचा अधिकच गोंधळ होऊन तिला त्याच्याशीं कसें
वागावें हें कळेनासें होई.

दिवस असेच चालले होते. एखाद्या दिवशीं त्यानें तिला जवळ घ्यावें,
तिनें सोडवून घेण्याचा प्रयत्न करावा. मग त्यानें म्हणावें,

“तूं असं कां करतेस ? मी तुला आवडत नाहीं का ?”

“तसं नाहीं.” तिनें उत्तर द्यावें.

“मग ?”

“काहीं नाहीं.”

“काहीं कसं नाही ? जेव्हां जेव्हां मी जवळ येतो तेव्हा तेव्हा तूं
असंच करतेस. तुझ्या मनांत काहीं तरी अढी आहे.”

“नाहीं.”

“मग ?”

“काहीं नाही. मला काहीं कळत नाही.”

आणि त्यानें दूर व्हावें. असाच आयुष्याचा गाडा चालत राही.

इतर स्त्रीचेंच काय पण पत्नीचें प्रेमसुद्धां मागून मिळत नाहीं हें
त्याला माहित होतें. त्यासाठीं तिचें सतत अनुराधन करावें लागतें याची
त्याला जाणीव होती. आणि तो तसाच वागत असे. तिच्या वृत्ती फुलाव्या,
तिनें जीवनांत रस घ्यावा म्हणून तो सर्व प्रकारे प्रयत्न करी. त्याने नाटक—
सिनेमाला, प्रवासाला—सहलाला नेलें म्हणजे ती त्याच्याबरोबर जाई. पण
रवरासारखी पुन्हा आपली मूळ स्थितीवर येई. त्यांत तिचा उत्साह कधीं
दिसायचा नाही. ती आपण होऊन कधीं अमुक करूं किंवा अमुक पाहूं असें
म्हणायची नाही.

कांचिचं कवच

म्हणूनच आज त्याच्या वृत्ती जरी उमलल्या होत्या, आणि तिचें तें पाठमोरें सौंदर्य मिठींत घेण्याची त्याला अनावर इच्छा झाली होती, तरी तो आपल्याच काँटवर पडून राहिला.

तो तिच्याकडे कितीतरी वेळ तसाच बघत राहिला होता. मध्येंच ती कुशीवर वळून उताणी झाली. तिचा ऊर एकवार श्वासाने खालीवर झाला. तिनें आपला हात उशाखाला घेतला; आणि ती तरीच निजून राहिली.

आणखी कांही वेळ तो तसाच तिच्याकडे पाहत राहिला. नंतर एकदम उठून तिच्याजवळ गेला आणि तिच्या उघड्या पडलेल्या दंडाच्या आंतल्या भागावर ओठ टेकून त्यानें तिच्या अंगाभोवतीं हात लपेटला. त्याबरोबर ती दचकून म्हणाली,

“ अं: ? ”

“ मी ” तो म्हणाला !

“ हं: किती भ्यालें मी. म्हटलं, कोण आहे. ” असें म्हणून त्याच्याकडे पाठ फिरवून ती स्वस्थ पडून राहिली.

त्यानें तिला आपल्या सामोरें करून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण ती वळली नाही. तो नेहमीसारखाच उठून जायचा. पण गेला नाही. त्याचा सगळा अवलंबू उद्वेग आणि असंतोष जणू त्याक्षणीं उसळून आला. तो म्हणाला,

“ सरला, मला तुला कांही विचारायचं आहे. ”

तिला कल्पना आली तो काय विचारणार त्याची. पण ती म्हणाली,

“ सकाळीं ना. मला आता झोंप येतेय ”

“ येंळं दे आली तर. उद्या सुटीच आहे. मला आताच उत्तर पाहिजे. ”

“ काय ? ”

“ हें असं किती दिवस चालणार ? या जगण्याला कांही अर्थ आहे कां ? ”

“ मग मी काय करूं ? तुम्ही सांगा. ”

“ काय करूं ? म्हणजे काय ? ”

ती कांहीं बोलली नाही.

“ तूं असं कां करतेस ?

“ कसं ? ”

“ तुला ठाऊक आहे. ”

“ मला कांहीं समजत नाही. ”

थोड्या वेळानें त्यानें पुन्हां विचारलें,

“ माझ्यांत कांहीं उणं का आहे ? ”

ती गप्प राहिली.

“ बोल की. ”

“ मला तसं वाटत नाही. ”

“ म्हणजे कसं ? ”

“ तुम्हांला वाटतं तसं. ”

तें ऐकून त्याला जोराचा धक्का बसला. इतकें स्पष्ट उत्तर त्याला यापूर्वीं तिनें कधी दिलें नव्हतें.

“ मी तुझ्यापेक्षां थोडा मोठा आहे म्हणून ? कीं मी तुझा शिक्षक होतां म्हणून ? ”

जरा वेळ गप्प राहून ती म्हणाली,

“ तसं असेल. पण मला तसं वाटत नाही एवढं खरं. ”

तो क्षणभर गप्प राहिला. आणि मग त्यानें तिला आणखी जवळ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तिनें आपलें अंग ओढून घेतलें.

तेव्हां मात्र त्याला अगदीं डंख मारल्यासारखें झालें.

“ भाल्या पिकावर हीं पडावं तसं आपल्या संसाराचं होणार आहे. ”

कांचेचें कवच

त्याचा स्वर अतिशय तीव्र आणि कटु होता. त्याचें वोलणें ऐकून तिलाहि वाटलें कां, आपल्या मनांत कांहीं असलें तरी आपण तसें बोलायला नको होतें. ती म्हणाली,

“मी अगदीं वाईट आहे.”

त्याच्या मनांत आलें, तिचें दुसऱ्या कुणावर प्रेम तर नसेल !

“तुला दुसरें कोणी विशेष आवडतं का ?” त्यानें चांचरत विचारलें.

“कांहींतरीच काय डोक्यांत घेतलं आहेत तुम्हां ?”

“प्रश्नाचें उत्तर दे. हो कों नाही ?”

“कशाचा कांहीं संबंध नाही अन् उत्तर कसलं देऊं ?”

त्याचें मन कांहीं तरी भयानक संशयानें घेरलें जात आहे हें तिला कळून चुकलें आणि हें असेंच चालत राहिलें तर त्याचे परिणाम कांहींतरी विलक्षण होतील हेंहि तिला जाणवलें. आपल्या आताच्या बोलण्यानें त्याचा गैरसमज वाढण्याचाच संभव आहे हें ओळखून तो पुढे बालणार हाता, पण तेवढ्यांत,

“अस्सं, ठीक आहे.” असें म्हणून त्यानें तिला जवळजवळ दकलऱ्यासारखेंच दूर केलें, आणि तो आपल्या काँटवर जाऊन पडला.

त्याच्या मागोमाग सरला त्याच्या काँटपार्शीं गेली आणि म्हणाली,

“हें पाहा. तुम्हांला माझ्या बोलण्यामुळे मलतंच कांहीं तरी वाटलं असेल. मी—मला—”

“मला जें वाटायचें तेंच वाटलं. तूं जाऊन नीज मुकाट्यानं आणि मलाहि स्वस्थ निजू दे.”

ती परत आपल्या जागेवर गेली, पण तिला अतिशय अस्वस्थ वाटत होतें. आजपर्यंत असे प्रसंग येत पण ती इतकी अस्वस्थ कधीं झाली नव्हती. “भरल्या पिकावर हीं पडावं तसें आपल्या संसाराचें झालं आहे.”

कांचेचें कवच

या त्याच्या वाक्यानें आणि नंतरच्या त्याच्या उद्गारांनी तिला आपल्या आयुष्याकडे मागे पाहायला लावलें.

इतके दिवस तिनें त्याला दूर ठेवलें आणि तो मुकाव्याने दूर राहिला. पण त्यामुळें त्याच्या भावनांना किती तिखट धार आली होती तें तिला आतां कळलें इतके दिवस तिनें स्वतःच्या मनापुरते पाहिलें होतें. पण त्या अवधींत त्याच्या मनाची कशी चाळण झाली होती तें तिच्या आज लक्षांत आलें. आपण किती दुरावत चाललों होतो आणि त्याचे परिणाम किती भषिण होणें शक्य आहे, हें तिला आज दिसलें. आपल्या जीवनांत आपली आपल्या पलिकडची कांही भूमिका आहे याची तिला एकदम जाणीव झाली.

पण ती पार पाडण्यासाठीं काय करावें हें तिला कळेना. त्याला कोणत्याही रीतीनें वाईट वाटूं नये. दुःख होऊं नये असेंच वागण्याचा तिचा सतत प्रयत्न चालला होता. पण तिचें वागणें त्याच्या अपेक्षा पूर्ण करूं शकत नव्हतें, हें उघड दिसत होतें. विचारांनं जाणवून दिलेली कांहींतरी करण्याची आवश्यकता आणें भावनांनीं निर्माण केलेली त्रिश अगतिकता ह्यांच्या कैचींत ती सांपडची होती. त्याच्या इच्छेला निर्जीवपणें वश होणें तिला शक्य होतें. पण तेवढ्यानें त्याचें समाधान होणें शक्य नव्हतें. आपल्या भोंवतालचें कवच फुटायें, फुटलें तर बरें होईल असें तिला वाटे, पण तें कसें फोडायचें, कसें फुटेल, याची तिला कल्पना येईना.

तिनें त्याच्या काँटकडे पाहिलें. त्याची तगमग चालली होती. तो सारखा या कुशीवरून त्या कुशीवर वळत होता. आपल्या काँटवरून उठून त्याच्याकडे जावें असें पुन्हां एकदां तिच्या मनांत आलें. पण तसें करण्याचा तिला धीर होईना.

त्याचें मन स्वस्थ नव्हतेंच. विचाराचें घातचक्र त्याला बेचैन करीत होतें. कोंडीत सांपडलेलें मन बाहेर पडण्याच्या प्रयत्नांत शिणलें होतें. बराच

कांचेचें कवच

वेळ तसाच गेल्यावर तो उठून खिडकींत जाऊन बसला. आणि तशांतच केव्हांतरी त्याचा डोळा लागला.

चिमण्यांचा किलविलाट कानांवर पडून तो जागा झाला. पूर्वेला तांबडें फुटें लागलें होतें. रात्रीच्या धूसरतेला उजळपणा येत चालला होता. चिमण्यांचे थवे या झाडावरून त्या झाडावर भिरकून जात येत होते. खिडकीच्या खालच्याच बाजूला एक कोंवडी कॅक्-कॅक् करीत कांहीं तरी टिपीत होती. तिच्याभोंवती तिची पांचसात पिलंही चिवचिवत होती. अगदी लहान, चुठोत मावतील अशीं. त्यांची तीं पांढरीं भुरकीं इवलालीं पिसें, पिवळ्या चांची आणि पिवळीं पावलें, अगदी फुलांसारखीं नाजुक दिसत होती.

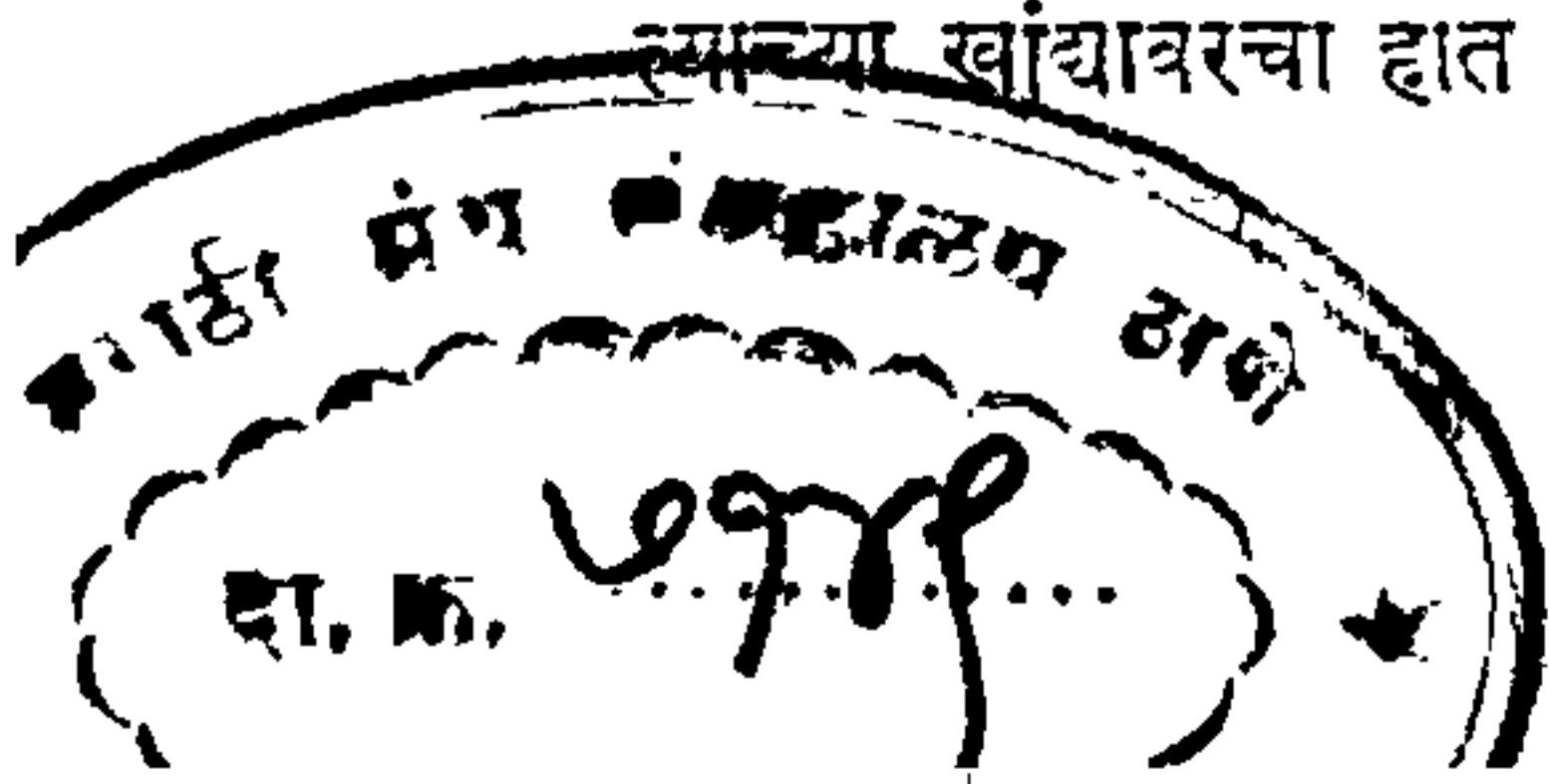
इतक्यांत त्याच्या खांद्याला हलक्या हाताचा स्पर्श झाला. त्यानें बळून पाहिलें. सरला त्याच्या शेजारीं येऊन उभी राहिली होती.

ती म्हणाली, “हें काय ? इथं काय बसलांत ? आणि काय पाहतांहा एवढें ?”

तो तिच्याकडे न पाहता म्हणाला “हीं कोंवडीचीं पिलं. काळ नव्हती. आज कवच फोडून बाहेर आलीं. त्यांनासुद्धां आपल्या भोंवतालचें कवच फोडता आलें. पण माणसाला कांहीं आपल्या भोंवतालचें कवच फोडतां येत नाही. त्याला बाहेरचें जग दिसतं, काचेंतून दिसावं तसं स्पष्ट दिसतं, हवंसं वाटतं, पण तिथं हात पांचवतां येत नाहीं. त्याला स्पर्श करतां येत नाही. हेंच बघत होतों.”

एवढें बोलून त्यानें एक हलका निश्वास टाकला.

त्याच्या खांद्यावरचा हात काढून घेऊन ती आंत गेली.

REF ID: A66000

REFBK-0007149